

“Dat soort bureautjes”

een verkennend onderzoek naar het beroep van ritueelbegeleider

Jeroen Fierens 503693

30 juli 2012

Bachelorscriptie

Begeleider: dr. A. Nugteren | mentor: P. Ritzen (Stillstaan)

Religie in Samenleving en Cultuur (uitstroomprofiel ondernemen) | Tilburg School of Humanities

“Dat soort bureautjes”

een verkennend onderzoek naar het beroep van ritueelbegeleider

INHOUDSOPGAVE

1. Inleiding	6
1.1. Ritueelbegeleider	6
1.2. Methode	7
1.3. Respondenten	11
2. Onderzoeksresultaten.....	13
2.1. Ritueelaanbieder	13
2.1.1. Werkzaamheden	13
2.1.2. Taak.....	16
2.1.3. Geschiedenis	19
2.1.4. Bronnen en autoriteit	22
2.1.5. Geld verdienen	24
2.1.6. Kritiek en onbegrip	26
2.2. Markt	27
2.3. Rituelen.....	30
2.3.1. Een ritueel is... ..	30
2.3.2. Een ritueel verbindt.....	32
2.3.3. Een ritueel is nodig	34
2.3.4. Een ritueel is nooit alleen	35

3. Focus	37
3.1. Omvattend betekenisuniversum	39
3.2. Rituele bronnen.....	42
3.3. Ervaring van de werkelijkheid	47
4. Theoretisch kader en terugkoppeling.....	50
4.1. Omvattend betekenisuniversum	50
4.1.1. Abstract en transcendent	51
4.1.2. Concreet en sociaal.....	53
4.2. Rituele bronnen.....	55
4.3. Ervaring van de werkelijkheid	58
5. Conclusies en aanbevelingen.....	60
5.1. Ritueelbegeleider	60
5.2. Markt	63
5.3. Rituelen.....	63
5.4. Recapitulatie en aanbevelingen	64
6. Afsluitend	66
7. Bibliografie.....	67
8. Bijlagen	69
8.1. Codering.....	69

1. INLEIDING

1.1. Ritueelbegeleider

In de afgelopen jaren heeft zich een nieuwe beroepsgroep ontwikkeld in de Nederlandse samenleving, een beroepsgroep die vooralsnog niet alleen weinig zicht heeft op zichzelf¹, maar ook in de samenleving in zijn geheel nog weinig bekendheid geniet: het beroep van *ritueelbegeleider*.² Hoewel dit woord over het algemeen met vragende ogen of een luid 'wat?!' wordt ontvangen, heeft de wetenschap deze ontwikkeling uiteraard al lang in de gaten en wordt het woord in verschillende publicaties genoemd³. Dit 'noemen' betekent echter helaas niet dat er sprake is van een serieus onderzoek. In plaats daarvan lijkt men het te zien als een perifeer verschijnsel dat eerder dient als illustratie van een argument of bepaalde ontwikkelingen in de samenleving dan als onderzoeksobject op zich. Dit is in mijn ogen - mede gezien de groei en omvang van de groep - een wetenschappelijke lacune. Ik hoop met deze scriptie een kleine bijdrage te leveren aan de opvulling daarvan.

Omdat er zoals aangegeven weinig onderzoek naar is gedaan, zal mijn onderzoek vooral verkennend en kwalitatief van aard zijn om zo een eerste profiel te kunnen schetsen van 'de' ritueelbegeleider⁴. Met het oog op dit doel is de onderzoeksvraag dan ook: wat houdt het beroep van ritueelbegeleider in? Ik begrijp dat deze vraag om de nodige toelichting vraagt vanwege de enorme breedte ervan, een dergelijke vraag zou namelijk een onderzoek kunnen initiëren waarmee drie boeken gevuld kunnen worden. Daarvan is hier echter geen sprake. De reden dat ik toch heb gekozen voor een dergelijke brede vraag is de verkennende aard van het onderzoek: het doel is zicht te krijgen op het beroep van ritueelbegeleider en iedere toespitsing of stelling zou daarin in mijn ogen een beperking betekenen. De uitkomsten over de verschillende aspecten van de ritueelbegeleider moeten gestuurd worden door empirische bevindingen en pas daarna in een eventueel theoretisch kader geplaatst worden. Dat het

¹ Getuige de verschillende verbaasde reacties van de verschillende begeleiders over het hoge aantal ritueelbegeleiders dat ik tijdens mijn korte zoektocht had gevonden.

² Zie voor een toelichting op de keuze voor het gebruik van deze term het einde van paragraaf 2.2

³ Zie ondermeer: Baar, 2010 (p.41); Lukken, 1999 (pp. 170, 246, 256, 262); van Tongeren, 2007 (pp. 44, 188); Wojtkowiak & Wiegers, 2008 (p. 35)

⁴ Ik zal in dit paper zo nu en dan algemene termen als 'de ritueelbegeleider' gebruiken wanneer de leesbaarheid of de aard van de tekst daarom vragen. Waar dit betrekking heeft op mijn onderzoeksresultaten, dient echter beseft te worden dat dit gebaseerd is op een zeer beperkte onderzoekspopulatie van vijf ritueelbegeleiders. Zie voor meer informatie paragraaf 1.2.

verkenkend is wil tevens zeggen dat ik mezelf niet ten doel stel een uitputtend beeld te verkrijgen van de ritueelbegeleider, maar hoop met mijn onderzoek een eerste blik te werpen op dit beroep door enkele ritueelbegeleiders aan het woord te laten, en daarmee de deuren te openen naar verder onderzoek. Ik ben me ervan bewust dat ik hierdoor het risico loop specifieke opvattingen onterecht aan te nemen als representatief voor de hele beroepsgroep, maar ik heb mijn methode erop ingericht dit risico zo klein mogelijk te houden.

1.2. Methode

Het uitvoeren van een verkennend empirisch onderzoek naar het beroep van ritueelbegeleider, of naar welk onderwerp dan ook, vereist een open houding en om dat te bereiken het gebruik van de juiste onderzoeksmethoden. Aangezien hier in mijn opleiding weinig aandacht voor is geweest, was ik toegewezen op externe hulp. Deze vond ik vooral in mijn begeleider, Tineke Nugteren, in het prachtige voorbeeld dat ik vond in Juchtmans⁵, en in verschillende boeken, waarbij vooral de handboeken van Baarda e.a.⁶ een belangrijke rol hebben gespeeld. Na mij verdiept te hebben in verschillende onderzoeks- en interviewmethoden, besloot ik te kiezen voor het open interview zoals beschreven door Baarda. De talloze voordelen die deze interviewvorm met zich meebrengt worden overstemd door dat ene centrale punt: Meer dan in welke onderzoeksvorm ook legt het open interview de centrale rol bij het onderzoeksobject, niet bij de onderzoeker. Bij een dergelijk onontgonnen onderzoeksgebied is dat in mijn ogen een eerste vereiste om op een eerlijke manier data te kunnen verzamelen. Het eerste interview begon dan ook met een leeg vel papier met daarop één vraag: "Kun je iets vertellen over je werk?" Hoewel deze vraag tot de nodige lachbuien heeft geleid, kan ik geen andere vraag bedenken die de kern en visie van dit onderzoek zo puur tot uiting brengt: ik heb geen stelling, geen oordeel, geen overtuiging, ik heb alleen maar oprechte interesse in jou en je werk. Hoe oprecht deze eerste vraag ook is, het zou naïef en onproductief zijn om het daarbij te laten. Naarmate mijn onderzoek vorderde, kreeg ik steeds beter zicht op de werkzaamheden van een ritueelbegeleider, op de onderlinge verschillen en overeenkomsten, op de twijfels en de zekerheden. Kortom: in mijn hoofd vormde zich langzaam maar zeker een lijstje met belangrijke en minder belangrijke zaken die in de gesprekken naar voren moesten komen. Niet alleen mijn hoofd, maar ook

⁵ Juchtmans, 2008

⁶ Baarda, Goede, & Meer-Middelburg, 1998

mijn vellen papier vulden zich met woorden, lijnen, pijltjes en vooral veel gekras, tot ik in alle penstreken uiteindelijk een voorzichtige schets van het gezicht van de ritueelbegeleider kon ontwaren.

Een voorzichtige schets is helaas echter niet genoeg voor een wetenschappelijk paper en dus diende zich de volgende fase aan: codering. Ook hierin is het open perspectief niet uit het zicht verdwenen en heb ik grotendeels Baarda gevolgd. Zijn coderingsmethode begint met een heel tekst-specifieke codering, gevolgd door verschillende fasen van reductie en abstractie met als doel uiteindelijk tot een zeer beperkt aantal centrale begrippen te komen. Het is hierin wederom zijn bottom-up benadering geweest die mij aansprak en de meest geschikte leek voor dit onderzoek. Om deze open en eerlijke lijn ook voort te zetten in het zoeken van respondenten, heb ik gebruik gemaakt van *random sampling* en *snowball sampling*: enkele respondenten vond ik via het Ceremoniecollectief waarbij mijn stagebedrijf - Stillstaan - is aangesloten, andere door te googlen op termen als 'ritueel', 'rituelen' en 'ritueelbegeleiding'. Ook hierin heb ik de taakomschrijving van ritueelbegeleider zoveel mogelijk bij de ritueelbegeleider zelf gelaten. De enige eisen die ik heb gesteld zijn dat ze (1) zichzelf ritueelbegeleider (of een vergelijkbare term) noemen, (2) zelfstandig – d.w.z. los van instituten – werken en (3) zich niet beperken tot één soort ritueel, zoals uitvaarten, maar in principe ingaan op de rituele vraag van hun klant. Dit heeft tot een bijzonder breed scala aan ritueelbegeleiders geleid. Zie voor een korte introductie het kader aan het einde van deze inleiding.

Vanwege de persoonlijke en vertrouwelijke aard van de gesprekken heb ik ervoor gekozen de protocollen niet als bijlage toe te voegen. Wanneer relevant wordt een citaat in de lopende tekst genoemd, wanneer minder relevant zal ik slechts verwijzen naar een regelnummer in een protocol. Indien u i.v.m. validering van de onderzoeksgegevens of om andere redenen inzage wilt hebben in de protocollen, kunt u hiervoor een verzoek indienen via de contactgegevens aan het einde van dit paper. In bijlage 1 vindt u tevens de lijst met gebruikte coderingen.

Het is moeilijk te zeggen hoe groot het aantal ritueelbegeleiders in Nederland momenteel is en dus ook welk percentage mijn onderzoekspopulatie uitmaakt van de totale populatie. Het eerste probleem is de definitie: waar ik in mijn thesis onderzoek doe naar ritueelbegeleiders die zich op verschillende sleutelmomenten richten, richt het merendeel van de mensen die zich ritueelbegeleider noemen slechts op uitvaarten. Het tweede probleem is vindbaarheid: zoals later in deze thesis aan de orde zal komen, vinden de geïnterviewde ritueelbegeleiders het grootste deel van hun klanten via-via en zijn ze lang niet altijd via internet of bedrijvengidsen te vinden. Een derde probleem is de naam: heet het beroep ritueel begeleider, ritueelbegeleider, ritueelbegeleiding, of een meer omschrijvende term als ‘rituelen bij belangrijke levensmomenten’? Met deze problemen in het achterhoofd noem ik de volgende getallen: Bij de KvK staan 44 bedrijven geregistreerd onder de naam ‘ritueelbegeleiding’, 46 als ritueel begeleiding, 12 als ritueelbegeleider en 16 als ritueel begeleider, wat het totaal op 118 brengt. Een meer algemene zoekterm als ‘ritueel’ (die ook meervouden e.d. meeneemt) brengt het resultaat op 158, maar omvat tevens bedrijven als ‘Marcus Ritueel: winkels in vlees en vleeswaren’. Van de 44 bedrijven die onder ‘ritueelbegeleiding’ vallen richt ruim de helft zich specifiek op afscheid of uitvaart. Ervan uitgaand dat dit een algemene lijn is, zouden er van de 118 ca. 50 overblijven die in mijn doelgroep passen.⁷ Een vergelijkbare zoektocht in Gouden Gids levert slechts ca. een derde van de resultaten op, wat verklaarbaar is door het feit dat een vermelding geld kost en de meeste ritueelbegeleiders hun publiciteit elders vandaan halen. Verder zijn er nog getallen van bijvoorbeeld Het Moment die een stuk hoger liggen⁸, maar aangezien deze opleiding voornamelijk op ritueelbegeleiding bij afscheid is gericht – en we er tevens niet zomaar van uit kunnen gaan dat iedereen die daar afstudeert ook daadwerkelijk ritueelbegeleider wordt, denk ik dat de gegevens van de KvK voor dit onderzoek de beste leidraad vormen en we dus mogen aannemen dat mijn onderzoekspopulatie van 5 ca. 10% van het geheel uitmaakt.

In deze scriptie zal ik voor het beroep de term ‘ritueelbegeleider’ gebruiken. Dit is een lastig besluit geweest aangezien het een term is die intuïtief de lading niet geheel dekt. ‘Begeleider’ doet immers vermoeden dat het hier gaat om iemand die de handeling ondersteunt zonder

⁷ Grove schatting gebaseerd op de zoekfunctie op www.kvk.nl, geraadpleegd op 09-07-2012

⁸ Het Moment biedt een post-HBO-opleiding ‘ritueelbegeleiding bij afscheid’. Zij noemen op hun website een aantal van 230 afgestudeerden tussen 2003 en 2012: http://www.hetmoment.nu/moment/page/9/Ritueelbegeleiders_in_de_praktijk, geraadpleegd op 09-07-2012

hier een constructieve eigen bijdrage aan te leveren, terwijl in praktisch ieder gesprek binnen een paar minuten helder werd dat dit niet bepaald de manier is waarop de respondenten hun werk ervaren. ‘Rituelenmaker’, ‘ritueelaanbieder’ of andere termen zouden misschien de lading beter dekken, hoewel die ook stuk voor stuk andere tekortkomingen hebben. De reden om uiteindelijk toch voor het wat minder-intuïtieve ‘ritueelbegeleider’ te kiezen ligt vooral in de algemene acceptatie van de term – praktisch iedereen die zich op dergelijke wijze met rituelen bezighoudt noemt zichzelf ritueelbegeleider – en de sterk empirisch-gerichte aard van mijn onderzoek. Ik wil de ritueelbegeleider centraal stellen en a priori aannames en theorieën zoveel mogelijk beperken om zo te onderzoeken wat het beroep van *mensen die zich ritueelbegeleider noemen* inhoudt. Wanneer ik dan een andere term zou introduceren zou dit inconsequent zijn met het oog op de methodologie.

Het voelt wat kaal om na dagenlang interviewen, typen, categoriseren, reduceren en abstraheren aan te komen met een handjevol kernbegrippen, maar het is toch wat ik hier ga doen. Descartes liet zich ook niet tegenhouden zijn levenswerk samen te vatten in drie woorden. De uitspraken van de ritueelbegeleiders heb ik samengevoegd tot de volgende drie aandachtspunten:

1. Ritueelaanbieder: hoe ziet de ritueelaanbieder zichzelf, zijn werkzaamheden en zijn taak daarin?
2. Markt: hoe ziet de ritueelaanbieder zijn markt en klanten?
3. Rituelen: wat is volgens de respondenten een ritueel? Wat doet een ritueel? En hoe verhouden hun ‘nieuwe’ rituelen zich tot bestaande?

In het volgende hoofdstuk zal ik de empirische resultaten op deze drie punten weergeven en me daarbij voornamelijk richten op de zaken die algemeen van toepassing lijken te zijn op ritueelbegeleiders – of in ieder geval op mijn respondenten – en zaken die opvallend of afwijkend zijn, of waar bijzonder veel nadruk op werd gelegd in de interviews. In de daaropvolgende hoofdstukken zal ik vervolgens enkele van deze zaken verdiepen en in verband brengen met ander ritueelonderzoek om tot verdere verduidelijking te komen. Ten slotte hoop ik in de conclusie een beeld te kunnen geven van het beroep van ritueelbegeleider.

1.3. Respondenten

Petra Ritzen (Stillstaan): 45 jaar, uit Sittard, katholiek van huis uit, is werkzaam geweest als ambtenaar burgerlijke stand en docent voordat ze in 2003 begon als ritueelbegeleider omdat ze het gevoel had daarin verder te kunnen komen met haar talenten en meer ruimte te hebben voor verbinding, in de breedste zin van het woord. Momenteel is ze als ritueelbegeleider druk op allerlei fronten: ze organiseert groeilessen en groeifeesten, begeleidt persoonlijke rituelen op allerlei sleutelmomenten, werkt voor de provincie aan ‘bezinningstoerisme’ en wordt ironisch genoeg tegenwoordig zelfs door kerken gevraagd communicantjes voor te bereiden op hun grote moment. Petra is niet iemand die afwacht, zij brengt haar product actief aan de man, met als gevolg dat ze naast haar gezin nu een meer dan fulltime baan heeft.

Jeanette Vaillant (Praktijk Levenszicht): Jeanette (46, Nieuwegein) is in 2003 na twintig jaar gestopt bij de organisatie die ze zelf vanaf de grond heeft opgebouwd voor de begeleiding van meisjes en vrouwen. Een paar jaar voor deze grote beslissing was ze begonnen met het volgen van sjamanistische weekenden en trainingen bij Daan van Kampenhout. Na twee jaar bijkomen en naar eigen zeggen ‘niets doen’, besloot ze ten slotte dat ze haar nieuw verkregen wijsheid wilde gaan gebruiken om dat te doen waar haar hart ligt: mensen begeleiden en helpen hun kracht te vinden. Dit krijgt vorm in cursussen, persoonlijke begeleiding en – uiteraard – rituelen.

Annegien Ochtman (Ritualiter): (57, Bussum) Na jarenlang gewerkt te hebben als remonstrants predikante, zag ze het na vijf jaar thuisblijven voor de kinderen niet zitten om weer terug te keren in het ambt. Ritualiter werd geboren en sindsdien begeleid Annegien persoonlijke rituelen bij sleutelmomenten, zowel binnen de kerk als daarbuiten. Met haar vele jaren pastorale ervaring legt ze veel nadruk op het proces en de weg naar het ritueel toe.

Willemijn Jonkers (InRitual): (42, Vreeland) Hoewel ook van remonstrantse achtergrond, is het verhaal van Willemijn heel anders dan dat van Annegien. Naast theologie studeerde zij tevens psychospirituele geneeswijzen en in 2000 begon zij met InRitual, waarin verschillende takken samenkomen: hulpverlening (individuele therapeutische rituelen, reading en healing), ritueelbegeleiding bij sleutelmomenten, didactisch werk en theologisch werk. Alsof ze het nog niet druk genoeg heeft, zou ze in de toekomst ook graag willen gaan schrijven en publiceren.

Neanske Tuinman (De Nieuwe Traditie): (39, Utrecht). Neanske is de enige van de vijf die dit werk niet vanuit een religieuze achtergrond is begonnen. Tijdens haar opleiding Humanistiek raakte ze gefascineerd door rituelen en rolde toen van het een in het ander. Naast haar werk als geestelijk verzorgster in de ouderenzorg is ze in 1997 begonnen met haar eigen bedrijf, waarvoor ze met veel enthousiasme en energie o.a. rituelen begeleid, geestelijk verzorger is, en lesgeeft. Ze ziet een ritueel als een goed verhaal en hoopt in haar werk een brug te slaan tussen het persoonlijke en het collectieve verhaal.

2. ONDERZOEKSRESULTATEN

2.1. Ritueelaanbieder

Laten we beginnen bij het begin, het antwoord op mijn eerste vraag: vertel eens iets over je werk. Deze vraag vormde uiteraard het grootste deel van ieder interview en omvat dan ook de meeste coderingen. Ik heb deze coderingen weer onderverdeeld in zes categorieën: de eerste is een omschrijving van de *werkzaamheden*, gevolgd door de ervaring van de *eigen taak* hierin. Vervolgens behandel ik de *geschiedenis* – het traject dat geleid heeft tot dit beroep –, de *bronnen en autoriteit* die men aanwendt voor de uitoefening van het beroep, en ten slotte twee lastigere kanten van het beroep: *financiën* en *omgaan met kritiek*.

2.1.1. Werkzaamheden

Wat direct opviel in de omschrijving van de werkzaamheden was de enorme pluriformiteit aan daadwerkelijke bezigheden van de ritueelbegeleiders. Van de vijf geïnterviewden was Annegien Ochtman eigenlijk de enige die het alleen maar had over het begeleiden en vormgeven van rituelen bij belangrijke levensmomenten. De overige vier protocollen bevatten allemaal één of meerdere codes die wijzen op nevenwerkzaamheden: Willemijn spreekt over ‘vier poten’ van haar bedrijf, waarvan rituelen er één is, Petra Ritzen doet naast rituelen bij belangrijke levensmomenten ook werkzaamheden voor parochies en de provincie, Neanske is naast ritueelbegeleider docente en geestelijk verzorger, en Jeanette leidt cursussen en geeft therapie voor individuen en groepen. Deze enorme diversiteit lijkt vooral voort te komen uit het feit dat ritueelbegeleider een weinig omlijnd en gedefinieerd beroep is. Een docent staat voor de klas, een begrafenisondernemer organiseert begrafenissen, dat is helder en er zullen dan ook weinig mensen zijn die de term ‘docent’ in twijfel trekken. Daarentegen gaven de vijf geïnterviewden regelmatig aan moeite te hebben met het vinden van de juiste termen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het gebruik van ‘ceremonie’ in plaats van ‘ritueel’ (“dat vind ik een zuiver woord”⁹) en de vermelding dat ‘ritueelbegeleider’ niet de lading dekt.¹⁰ Voor hun gevoel bewandelen ze een nieuw pad dat door henzelf ontdekt en gevormd moet worden, getuige onder meer de volgende uitspraak van Willemijn Jonkers:

⁹ Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 36)

¹⁰ Persoonlijke communicatie met Annegien Ochtman, 29-05-2012

“Ik heb dit zelf bedacht. Ik dacht van er moeten mensen zijn die niet in de kerk komen (...) die moeten wel dezelfde behoefte hebben aan zingeving en aan rituele invulling daarvan op die belangrijke momenten.”¹¹

De ritueelbegeleider zou in deze zin vooral gezien kunnen worden als iemand die tegemoet komt in de religieuze of rituele behoefte van mensen waar traditionele zingevingsinstituten als kerken daar niet (meer) in slagen.

Terug naar dat wat hen alle vijf bindt: het vormgeven van rituelen bij belangrijke levensmomenten. Hoe ziet dat proces eruit? Interessant genoeg verloopt dit proces bij alle vijf de dames (inderdaad, mannen zijn zeldzaam op dit gebied) vrijwel parallel. Meestal kent de klant de ritueelbegeleider van horen zeggen of van een ritueel van iemand anders waarbij de ritueelbegeleider betrokken was.¹² De klant neemt vervolgens via e-mail contact op waarna een vrijblijvend kennismakingsgesprek volgt waarin wordt bekeken wat de klant wil en in hoeverre beide partijen de samenwerking zien zitten.¹³ Een opvallend punt hierbij is dat iedere respondent aangaf dat dit van twee kanten moet komen. Waar de meeste bedrijven alles zouden doen om klanten binnen te halen als ze maar geld in het laadje brengen, is dat bij ritueelbegeleiders duidelijk niet het geval. De overeenkomst lijkt hier meer op een relatie waarbij het belangrijk is dat er van beide kanten een klik is, anders “werkt het niet.”¹⁴ Bovendien gaat het niet alleen om de klik, maar ook om de vraag. Wanneer deze in de ogen van de ritueelbegeleider niet bij haar persoon of werkzaamheden past, wijst zij net zo lief door naar een collega of iemand anders. Petra noemt hierbij bijvoorbeeld als grens het sjamanisme, waar ze te weinig kennis van heeft om een goed ritueel neer te zetten,¹⁵ of iemand die iets spectaculairs wil zonder dat daar een dieper idee achter zit, die kan beter naar een evenementenbureau.¹⁶ Een ander voorbeeld komt van Annegien, die stelt: “Bij mij moet

¹¹ Protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 221-225)

¹² Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 261-263, 280-284, 409-412); protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 139-142); protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 608-610)

¹³ Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 414-415); protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 198-201); protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 356-359); protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 266-267)

¹⁴ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 268-275);

¹⁵ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 432-435)

¹⁶ Petra Ritzen tijdens het werkplekbezoek van s.v. Media Vita op 16-05-2012. Ze gaf hierbij aan: Als iemand naar mij toekomt en zegt: ‘ik wil op een olifant trouwen’, dan kijk ik eerst: waarom wil je dat? Als blijkt dat ze uit een circusfamilie komen of dat één van de twee uit Afrika komt en daar met olifanten werkte, dan kan ik daar iets mee, maar als ze het gewoon willen omdat dat zo spectaculair is, dan zeg ik: dan kun je beter naar een evenementenbureau gaan.

het wel inhoud hebben, anders doe ik er niet aan mee.”¹⁷ Zelfs Willemijn, die ik hieronder zal beschrijven in termen als ‘vraaggericht’ en ‘flexibel’ zegt: “Ik moet er voldoende affiniteit mee hebben, het moet niet iets zijn wat me tegenstaat, want dan kan ik er niet mee uit de voeten.”¹⁸ Wanneer beide partijen uiteindelijk besluiten met elkaar in zee te gaan, volgen bij de meeste rituelen één of meerdere voorbereidende gesprekken of bijeenkomsten. De inhoud hiervan verschilt, de een gebruikt deze vooral voor het vormgeven en voorbereiden van de ceremonie¹⁹, de ander gaat op een pastorale manier bezinningsgesprekken aan die op een wat meer indirecte manier betrekking hebben op het ritueel, bijvoorbeeld over de betekenis van trouwen en je liefde voor die ander.²⁰ In de daadwerkelijke voorbereidingen van het ritueel speelt de ritueelbegeleider bijna altijd ‘de regisseur’ die de grote lijnen in zicht houdt en het overzicht bewaart en er tegelijkertijd voor zorgt dat ieder detail tot in de puntjes geregeld is.²¹ Input van naasten kan uiteraard gebruikt worden, maar dan moet deze van tevoren wel bij de ritueelbegeleider bekend zijn, zodat het in het geheel ingepast kan worden en er geen knip-en-plak-werkje ontstaat. Wanneer elk klein detail is voorbereid en het moment eindelijk daar is, is de rol van de ritueelbegeleider heel verschillend. Annegien neemt hierin over het algemeen een (hoewel dat natuurlijk niet zo heet) predikant-achtige rol in waarin zij de ceremonie leidt.²² Ook Neanske geeft aan dat mensen haar vaak automatisch de coördinerende en sturende rol in een ritueel toekennen. Zij gaat hierin zelfs nog iets verder met een voorbeeld van een bruidspaar dat in het buitenland wilde trouwen en haar had gevraagd om alleen te helpen in de voorbereiding:

“toen kwam ik erachter van: oeh dit voelt niet helemaal lekker! Want op zich wil ik wel meehelpen, en natuurlijk, dat is m'n werk en, maar wat ik eigenlijk heel leuk vind, is het uiteindelijke verhaal maken. Ik hou heel erg van verhalen maken en dan wel in interactie ook met familie en vrienden en ... dus daar één mooi geheel van maken. Maar ook om het te maken én het uit te voeren, en dat kon dan niet en toen merkte ik: ooh hé, hier zit dus ook ja waar mijn passie zit, wat me dan wordt ontnomen zeg maar.”²³

¹⁷ Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 262-263)

¹⁸ Protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 314-315)

¹⁹ Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 414-415); protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 285-289, 307-320)

²⁰ Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 38-46, 198-208)

²¹ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 290-293); protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 409-416, 471-477); mijn eigen ervaringen bij Petra Ritzen in de voorbereidingen van de Groeilessen en het Groeifeest.

²² Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 230-234)

²³ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 277-284)

We kunnen dus stellen dat de ritueelbegeleider een actieve en centrale rol heeft tijdens de ceremonie zelf, hoewel de precieze invulling hiervan uiteraard afhankelijk is van de wensen van de klant. Of met de woorden van Annegien: “Ik heb wel grenzen, maar euh, die liggen wel ver weg.”²⁴ Na het ritueel volgt vaak nog een afsluitend of evaluerend gesprek, waarvan meerdere respondenten aangaven dit een belangrijk onderdeel van hun werk te vinden, omdat het ze scherp en kritisch houdt en helpt te groeien in hun werk.²⁵

2.1.2. Taak

Naast een omschrijving van de werkzaamheden was er in de gesprekken ook vooral veel aandacht voor de *taak* van de ritueelbegeleider in het geheel. De speerpunten verschilden hierin onderling nogal en ik denk dat het hier daarom belangrijk is om de verschillende ritueelbegeleiders stuk voor stuk kort aan het woord te laten. We beginnen met Petra Ritzen. Zij geeft aan een grote waardering te hebben voor de kracht van bestaande rituelen, maar merkt dat het soms gebeurt dat de ‘verpakking’ niet meer volstaat. Of met haar eigen woorden:

“En als ik merk dat (...) de kern van het ritueel, de manier waarop dat wordt verpakt, als die verpakkingen niet meer volstaan, dan bied ik een ander product aan, in die zin dat het gewoon dezelfde wijn is, maar dan in een nieuwe zak. Ik verpak die wijn op een nieuwe manier.”²⁶

Petra ziet haar product dus niet zozeer als iets nieuws, maar meer als een ‘vertaling’ van een bestaand gebruik. Ze ziet het als haar ‘core business’ om mensen te verbinden: met zichzelf, met de mensen en de wereld om hen heen, en soms met iets wat ons overstijgt.²⁷ Vanuit deze basis is het ook makkelijker om in te zien wat Petra drijft tot haar verschillende werkzaamheden: het ‘Groeifeest’ – begonnen als alternatief voor het communiefeest, maar inmiddels ook gebruikt in groep 8 van de basisschool –, het bezinningstoerisme waaraan ze voor de provincie werkt, de verschillende rituelen die ze begeleidt bij sleutelmomenten, het zijn allemaal nieuwe ‘verpakkingen’ met in haar opvatting dezelfde functie als oudere rituelen, namelijk verbinding. Ze noemt daarbij regelmatig dat het heel belangrijk is iemands persoonlijke verhaal te verbinden met een groter verhaal, zodat het een plaats krijgt in een

²⁴ Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 254)

²⁵ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 635-647); protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 431-450)

²⁶ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 41-44)

²⁷ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 45-50; 578-579; 591-195)

groter betekenisgeheel.²⁸ Hier zien we een interessante parallel met Neanske Tuinman, die het hele ritueel en zelfs het hele mensenleven als een verhaallijn ziet met een begin, een stijgende lijn, een hoogtepunt, een daling en een einde. Een goed ritueel volgt in haar ogen dezelfde lijn en dient tevens om het persoonlijke verhaal te koppelen aan het collectieve verhaal of collectieve symboliek die zij omschrijft als “het grotere geheel waar we graag deel van uitmaken”²⁹ of “omvattend betekenisuniversum”³⁰. Ook Annegien is dit principe niet vreemd. Ze zegt bijvoorbeeld:

“Het bouwt voort en het pakt altijd weer dingen van vroeger en verbinden met het nieuwe. En juist die verbintenis vind ik heel mooi, om daar naar te helpen zoeken, om het oude en het nieuwe met elkaar te verbinden.”

En later wanneer ik meer specifiek vraag naar dat grote verhaal:

“en dan is het aan mij om het daar ook nog even boven het persoonlijke uit te tillen. Dat vind ik belangrijk. (...) ik noem dat dus het euh overstijgende, of euh, hoe je God ook benoemt, en dan geef ik een aantal voorbeelden hoe je dat zou kunnen doen, he misschien zien mensen God als liefde die in hen woont, of euh als bron van alle liefde, of nouja, maakt niet, ik noem gewoon een aantal voorbeelden, waarin ik hoop dat niemand dan denkt: nou dat is niet voor mij. (...) Want ik wil graag dat iedereen zich betrokken voelt die daar is, dus dan moet ik andere woorden vinden, nou dat is wel een spannende zoektocht.”³¹

Daarmee introduceert Annegien een ander interessant thema dat ook bij Petra, Neanske en Willemijn een belangrijke rol speelt en dat verbonden is aan ‘het grote verhaal’: het ritueel moet toegankelijk zijn voor alle aanwezigen.

“Die collectieve symboliek moet je ook niet overboord gooien, want daarmee gooi je ook de herkenbaarheid voor familie en vrienden vaak weg, want als het alleen maar heel persoonlijk wordt, dan denken ze ook van: wat betekent dit? waar gaat dit over?”³²

Jeanette is in deze context een ander geval, aangezien zij duidelijk een hele specifieke collectieve symboliek volgt, namelijk de (neo)sjamanistische. Zij heeft daarmee ook een duidelijke taak, zoals ze op haar website en in het gesprek naar voren bracht: “Het vinden en

²⁸ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 461-464)

²⁹ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 342-358)

³⁰ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 360)

³¹ Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 428-439)

³² Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 211-215)

aanspreken van de kracht van kinderen en volwassen is een rode draad in mijn leven.”³³ Het is hierin moeilijk een vergelijking te trekken tussen Jeanette en de bovenstaande drie, aangezien zij een heel andere werkwijze heeft waarin rituelen niet centraal staan, maar een (hulp)middel zijn om haar doel te bereiken: mensen helpen hun kracht (of zwakte, liefde, etc.) te vinden. Hoewel Willemijn ook aangeeft dat aansluiten bij de collectieve symboliek belangrijk is, wijkt zij tegelijkertijd sterk af van de hierboven genoemde vier personen in haar ‘taak’. Mensen komen bij haar met een bepaalde vraag, een bepaalde intentie, en zij ervaart het als ritueelbegeleider als haar taak om het ritueel hierbij vorm te geven binnen het zingevingskader van de klant. Willemijn profileert zich hiermee als veel flexibeler en meegaander (zonder dat in positieve of negatieve zin als waardeoordeel te bedoelen) dan de eerdergenoemden, die veel sterker een specifieke eigen ‘taak’ (zoals verdiepen of verbinden) ervaren. Willemijn heeft ook wel een sterk besef van een taak, maar die ligt vooral verscholen in de vraag van de klant en in het goed ten uitvoer brengen van die vraag, zoals blijkt uit bijvoorbeeld haar aandacht voor “het congruent zijn van vorm en inhoud.”³⁴

Naast deze ‘primaire’ taak zijn er nog andere zaken die de verschillende respondenten als deel van hun taak als ritueelbegeleider ervaren. Zo beschrijft Willemijn dat het belangrijk is het besef te hebben dat het ritueel of het moment ertoe doet: “het zou wel gek zijn als het hetzelfde was als m’n administratie doen ofzo.”³⁵ Neanske benoemt dat je mensen nooit een ritueel kunt opleggen, als je iemand moet dwingen aan een ritueel mee te doen, werkt het niet. Je kunt ze natuurlijk wel enthousiast maken.³⁶ Petra hecht daarnaast erg veel belang aan het scheppen van een juiste sfeer. Meerdere malen noemt ze woorden als “sfeer” en “vertrouwen” als voorwaarden om tot bezinning en verdieping te kunnen komen.³⁷ Ze heeft het in deze context ook over “spelen” of “als een vis in het water” zijn. Hoewel er in de verschillende gesprekken verschillende taken naar boven kwamen, waren er ook een aantal die telkens weer terugkwamen. Deze zijn natuurlijk interessant, aangezien ze wellicht kunnen leiden tot meer algemene uitspraken over het beroep van ritueelbegeleider. Eén van die zaken is de *toolbox*. De exacte inhoud hiervan verschilt per ritueelbegeleider, maar hij komt bij

³³ Jeanette Vaillant, ‘Profiel’ in *Praktijk Levenszicht*, <http://www.levenszicht.nl/profiel.html>, geraadpleegd op 03-07-2012

³⁴ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 290)

³⁵ Protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 412-418); protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 36)

³⁶ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 562-574)

³⁷ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 167-168; 190-194; 197-199; 217-221)

praktisch iedereen voor. De term komt van Petra: “Een toolbox, een gereedschapskist moet jij hebben, vol met verhalen, je moet weten van de traditie, je moet de beelden kennen.”³⁸ Annegien heeft het over “een heel document waar ze [klanten] eens in mogen bladeren”³⁹ en Neanske over “een enorme lijst”.⁴⁰ Jeanette noemt het minder concreet, maar heeft het in mijn ogen over hetzelfde wanneer ze zegt: “In het begin had zocht ik een boekje in met Daan, weet je van ik wil, hoe kan ik het doen, weet je wel. Maar dat doe ik niet meer, snap je. Dus ik kan m'n eigen intuïtie daarin volgen. Wat ik voel. Okee bij jou is nodig dat je dit en dit doet.”⁴¹ Eigenlijk kan ik alleen bij Willemijn geen verwijzing naar een dergelijk concept vinden, wellicht hangt dit ook samen met haar vraaggerichte instelling. Zo heeft ze bijvoorbeeld wel “een methodetje ontwikkeld om dus iemands eigen zingevingskader voor een bepaald ritueel te ontwerpen.” Uiteraard heeft zij wel haar bronnen waar ze uit put, maar daar kom ik later op terug.

2.1.3. Geschiedenis

Geschiedenis is misschien een groot woord voor een beroep dat nog geen twintig jaar bestaat,⁴² maar ik doel met deze paragraaf dan ook vooral op de individuele geschiedenis van de ritueelbegeleiders die ik heb gesproken. Het grootste deel van de docenten Engels is waarschijnlijk na de middelbare school via het HBO of WO opgeleid tot docent Engels. Een deel van hen is waarschijnlijk in de tussentijd een jaar in Australië of Schotland geweest, maar verder is hun geschiedenis niet zo heel interessant. Hoewel er inmiddels sinds 2003 een post-HBO-opleiding *Ritueel begeleiden bij afscheid*⁴³ bestaat en er bijvoorbeeld op de Universiteit voor Humanistiek en bij opleidingen voor geestelijk verzorger verschillende vakken worden aangeboden op het gebied van rituele vormgeving en begeleiding, is er (nog) geen algemene opleiding voor dit beroep, en heeft iedere ritueelbegeleider zijn eigen verhaal en eigen pad dat heeft geleid tot de werkzaamheden die hij of zij vandaag uitvoert. Ook de huidige werkzaamheden worden vaak niet als definitieve keuze ervaren⁴⁴: er zijn altijd

³⁸ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 573-574)

³⁹ Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 187)

⁴⁰ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 641)

⁴¹ Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 604-606)

⁴² Voor zover bekend werd het begrip ‘ritueelbegeleiding’ in 1995 door Marijke Serné geïntroduceerd met de oprichting van Serné Ritueelbegeleiding.

⁴³ Zie www.hetmoment.nu

⁴⁴ Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 595-611); protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 1005-1012); protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 272-275)

mogelijkheden tot groei en verandering en ik ben dan ook erg benieuwd hoe mijn respondenten over een jaar of tien in hun werk staan.

Terug naar het verleden. Onder mijn respondenten heb ik eigenlijk twee soorten geschiedenissen gevonden. De eerste vertoont interessante parallellen met een bekeringsverhaal, waarbij het pad dat iemand bewandelt wordt onderbroken en men vervolgens besluit een heel ander pad te gaan bewandelen, de andere is een geleidelijk pad naar het beroep van ritueelbegeleider. Alle vijf de verhalen hebben elementen van beide schema's in zich, maar die van Petra, Annegien en Jeanette neigen meer naar de eerste, die van Neanske en Willemijn meer naar de laatste.

Het eerste verhaal begint bij een ander beroep, in de gevallen van mijn respondenten respectievelijk predikant, sociaal werker en docent. Van een traditionele 'bekering' (ommekeer) is duidelijk geen sprake, aangezien er veel parallellen tussen het oude en nieuwe beroep zichtbaar zijn, maar toch is de vergelijking niet heel vreemd als we kijken naar het verloop van het verhaal. Eén van hen had het gevoel in haar toenmalige beroep niet al haar talenten en passies te kunnen ontplooien en toen een vriendin haar een artikel liet lezen over Marijke Serné vielen de puzzelstukjes op hun plaats. Verbinding leggen, creativiteit kwijt kunnen, kennis doorgeven en vooral: écht met mensen bezig zijn, alles kwam bij elkaar. Zij kwam daarom tot een tamelijk drastisch besluit: stoppen met haar vaste baan en zich volledig gaan storten op dat nieuwe plan. Daarbij kwam tevens het praktische voordeel dat het zelf kunnen indelen van je tijd erg handig is met een kind van 11 maanden.⁴⁵ De andere twee maakten ook het besluit om te stoppen met hun baan, maar dit besluit werd in beide gevallen gevolgd door een periode van rust, nietsdoen en tijd voor de kinderen.⁴⁶ Bij Jeanette kwam er aan die periode na twee jaar een einde, toen ze een beeld zag van een groot kleed en besloot dat kleed te gaan maken: het begin en nog altijd de kern van haar praktijk.⁴⁷ De periode van thuis zijn met de kinderen duurde bij Annegien iets langer, vijf jaar. Toen ze daarna weer aan het werk wilde zag ze het niet zitten haar oude baan als predikant weer op te pakken en besloot ze voor iets te kiezen met meer vrijheid, waarna ze Ritualiter oprichtte.⁴⁸

⁴⁵ Persoonlijke correspondentie met Petra Ritzen.

⁴⁶ Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 126-136); protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 70-79)

⁴⁷ Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 152-161)

⁴⁸ Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 70-72)

Bij de twee meer geleidelijke overgangen begint de (relevante) geschiedenis wat eerder: bij de opleiding. Neanske studeerde uit pure interesse in mensen aan de Universiteit voor Humanistiek. Ik laat haar zelf verder vertellen, want dat kan ze goed.

“En op een gegeven moment (...) maakte ik een aantal ritueelmomenten mee, vijftigjarige verjaardag, een bruiloft, een uitvaart, ik dacht: ik vind het een beetje kaal, daar moet toch meer mee kunnen! En zelf ben ik dan wel zo creatief dat ik daar mijn bijdrage in kon leveren, maar ik dacht van euh (...) als je niet meer in de traditie van de kerk enzo wil staan, moet het toch niet zo zijn dat je dan niks overhoudt, of dat je het wiel helemaal opnieuw moet uitvinden. Dus euh nou op dat moment was er ook een vak over rituelen bij ons op de universiteit. Die ben ik gaan volgen, zo van: hoe doe je dat dan, dat rituelen vormgeven? (...) Nou uiteindelijk ben ik daarop afgestudeerd, op de persoonlijke en eigentijdse vormgeving aan rituelen.”⁴⁹

Tijdens het schrijven van die scriptie werd ze al gevraagd voor het doen van lezingen en rituelen en dat heeft ze na haar afstuderen voortgezet, naast het geven van een cursus over humane ouderenzorg en haar bijbaan in een natuurvoedingszaak overigens. Op een gegeven moment besloot ze dat op te zeggen en een parttime baan als geestelijk verzorger te zoeken om zo ruimte te scheppen voor de oprichting van een eigen bedrijf voor ritueelbegeleiding. Zo werd in 1997 De Nieuwe Traditie geboren.⁵⁰ Het verhaal van Willemijn is vergelijkbaar chaotisch. Haar historie begint met een bijna identieke uitspraak:

“Ik dacht van: er moeten mensen zijn die niet in de kerk komen, niet *meer* in de kerk komen, van mij zijn ze van harte welkom, maar als ze daar niet meer willen komen, ik begrijp het heel goed. Dus euh die moeten wel dezelfde behoefte hebben aan euh zingeving en aan rituele invulling daarvan op die belangrijke momenten. Dus zo ben ik ooit begonnen, heb ik dit zelf bedacht.”

Hoewel ze daarvoor pastoraal werker, jongerenwerker én bibliothecaris was – en dus in zekere zin ook best een grote overgang heeft gemaakt met de oprichting van haar eigen bedrijf – gaf ze in die tijd ook healings en readings en heeft ze het pastorale werk eigenlijk nooit gedag gezegd.⁵¹ Kortom: een spin met veel poten die af-en-toe wel eens een poot laat vallen, maar daar komt dan ook meteen weer een nieuwe voor in de plaats.

Hoewel deze verhalen soms behoorlijk verschillen, komen er ook interessante parallellen in voor. De meest opvallende vind ik dat vier van de vijf respondenten aangeven dat belangrijke keuzemomenten samenhangen met het hebben van kinderen, dat vier van de vijf respondenten

⁴⁹ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 57-67)

⁵⁰ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 53-160)

⁵¹ Protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 221-241)

hun werk als ritueelbegeleider combineren met soms talloze andere bezigheden en daarvan allemaal rond kunnen komen, en dat ze allemaal hun keuze ophangen aan de (vermeende) behoefte aan rituelen in de huidige samenleving.

2.1.4. Bronnen en autoriteit

Petra's ideeën over “dezelfde wijn in een nieuwe zak” inspireerden mij in het onderzoek tot het trekken van vergelijkingen met meer institutionele / traditionele rituele experts (geestelijken, sjamanen, etc.) Hieruit kwamen twee hoofdvragen naar boven die niet alleen door mij, maar vooral ook door de respondenten zelf bijzonder interessant werden gevonden: Wat zijn je bronnen (zoals bijvoorbeeld een priester zijn Bijbel, traditieteksten en liturgische handboeken heeft)? En waar haal je je autoriteit vandaan (zoals een priester die bijvoorbeeld uit zijn roeping door God en uit zijn plaats in een geaccepteerde hiërarchie haalt)?

De eerste vraag leidde – niet verrassend – bij de meeste respondenten tot een enorme lijst aan gedichten, songteksten, boeken, films, citaten, heilige teksten, etc.⁵² Annegien gaf hiervoor een duidelijke oorzaak: de teksten dienen ter verdieping en bezinning,⁵³ en aangezien elke situatie en iedere persoon anders is, zijn dus bij elk ritueel weer andere teksten relevant. Hoewel dit een interessant gegeven op zich is, zou ik deze vraag eigenlijk iets verder willen trekken dan wat er op het eerste gezicht zichtbaar is: wat zijn de bronnen van de rituelen? Eigenlijk beantwoordt alleen Jeanette mijn vraag naar bronnen op die manier, zij stelt heel duidelijk: “ik werk met sjamanistische technieken”⁵⁴ Verder gaf Petra aan⁵⁵ dat het “totaal absurd” zou zijn om al het bestaande weg te gooien en iets compleet nieuws te verzinnen, maar wat is dan dat bestaande? Aangezien dit een tamelijk complexe vraag is, maar tevens bijzonder belangrijk om een goed beeld te krijgen van de werkzaamheden van de ritueelbegeleider, wil ik hier in hoofdstuk 3 in meer diepte op terugkomen.

De tweede vraag, naar autoriteit, werd – hoewel vaak na enkele momenten stilte – gerichter beantwoord en soms met verrassende resultaten. De antwoorden volgden grofweg twee

⁵² Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 435-443); protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 183-194); protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 592); protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 626-647)

⁵³ Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 183, 188, 194)

⁵⁴ Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 204-205)

⁵⁵ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 36-41)

lijnen. De eerste lijn heb ik ‘natuurlijke autoriteit’ heb genoemd – je zou het ook gevoelsmatige of onbewuste autoriteit kunnen noemen: het soort autoriteit dat je eigenlijk automatisch van iemand accepteert zonder dat je dat (direct) rationeel kunt beargumenteren. De tweede lijn is formele autoriteit: om weer terug te komen bij die docent Engels, je kent hem (bewust) autoriteit toe omdat hij jarenlang Engels heeft gestudeerd en er gevoel voor heeft en er daardoor ongetwijfeld meer van weet dan jij. Alle respondenten met wie ik daarover sprak⁵⁶ gaven antwoorden die in de eerste categorie vallen, daarnaast waren er enkele antwoorden in de tweede categorie. Petra legt in haar werk veel nadruk op kundigheid: je moet kennis hebben van de tradities, van de verhalen, van de symboliek, en je moet dit in de praktijk kunnen brengen. Zij interpreteert autoriteit dan ook voornamelijk volgens deze lijnen en ziet dit ook als noodzakelijke voorwaarden voor een ritueelbegeleider. Als voorbeeld van een ritueelbegeleider waar ze haar twijfels bij heeft noemt ze dan ook “de mevrouw van de trouwjurken”: iemand die voorheen trouwjurken maakte en door het continue contact met bruiden op het idee kwam ritueelbegeleiding te gaan doen. Zo iemand mist in de ogen van Petra (waarschijnlijk) de basis die een ritueelbegeleider nodig heeft. Ze geeft daarbij echter ook aan dat het belangrijk is vertrouwen te hebben in jezelf en je product, en het moet in je persoonlijkheid zitten: als je het niet leuk vindt om in het openbaar te spreken, wordt het lastig om dit beroep uit te oefenen.⁵⁷ Het is in haar ogen dus vooral de combinatie van natuurlijke autoriteit en formele autoriteit. Annegien heeft wat minder helder zicht op de bron van haar autoriteit, zij geeft aan dat zij gewoon haar werk doet – het geheel overzien, mensen vragen of ze hun telefoontjes uitzetten, etc. – en dat dat blijkbaar genoeg is voor mensen om automatisch haar autoriteit te accepteren.⁵⁸ Daarbij is Annegien ook BABS⁵⁹ en heeft ze daarmee ook een formele autoriteit om het wettelijk huwelijk te voltrekken. Willemijn heeft het over een vergelijkbare automatische acceptatie van haar autoriteit:

“Ik merk soms dat mensen mij die autoriteit ook geven, ze zetten mij a priori al in een rol van ja priesteres, zou ik dan zeggen hè, degene die bemiddelt tussen de goddelijke of overstijgende krachten, en de mensen, de aarde, de groep.”⁶⁰

⁵⁶ Door mijn ‘sneeuwbalwerkwijze’ heb ik helaas niet ieder onderwerp met iedereen besproken. Dit onderwerp is daar een voorbeeld van en is niet in mijn gesprek met Jeanette Vaillant behandeld. De enige verwijzing die ermee verbonden zou kunnen worden is: ‘bij sommigen resoneert het gewoon, maar [bij] anderen heb ik ook wel zoiets van: aah ik denk dat die wel komt, nee hoor.’ (interview Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r.280-284))

⁵⁷ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 566-623)

⁵⁸ Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 465-479)

⁵⁹ Bijzonder Ambtenaar Burgerlijke Stand: Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 45-58)

⁶⁰ Protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 504-506)

Daaraan voegt zij tevens toe dat ze ook een wat meer formele autoriteit heeft op het gebied van energiewerk, ze heeft daarin namelijk een inwijding gehad die wordt gerespecteerd door mensen die daarin thuis zijn.⁶¹ Ook geeft ze op haar website aan doctorandus te zijn, omdat dat een status geeft die door de mainstream erkend wordt als waardevol.⁶² Hier zien we dus wederom een combinatie van de twee. Neanske komt met een verrassender antwoord, zij wijst vooral op het belang van kleding. Een rechter of dominee heeft uniforme formele kleding en vertegenwoordigt daarmee het “grote verhaal”. Neanske ziet het als haar taak om het grote en kleine verhaal te verbinden en drukt dat met haar kleding ook uit.⁶³ Daarnaast ziet ze haar autoriteit echter ook als een gevolg van simpelweg vertellen wat haar rol is “en ik merk gewoon heel erg (...) in het contact met mensen, dat ik dat voor mekaar krijg. Dat zij voelen gewoon wat ik doe, wat mijn werk is, en ja dat... ergens klopt dat blijkbaar.”⁶⁴ Hoewel autoriteit dus ook wel degelijk formele kanten heeft, is het vooral de natuurlijk autoriteit die een rol speelt bij de ritueelbegeleider, op een manier die ze zelf soms moeilijk kunnen verklaren. Wellicht heeft dit te maken met een zeker charisma van de ritueelbegeleiders die ik gesproken heb, wellicht ook heeft het te maken met een culturele (of misschien zelfs algemeen menselijke) rolverdeling waarin de ritueel expert automatisch een bepaalde rol krijgt toegewezen met bijbehorende autoriteit. Voordat er uitspraken gedaan worden over de bron van deze autoriteit zou hier eerst verder onderzoek naar gedaan moeten worden.

2.1.5. Geld verdienen

Bij het bekijken van de websites van verschillende ritueelbegeleiders voelde ik zo nu en dan de rillingen over m'n rug lopen wanneer ik de tarieven voor de verschillende rituelen zag. De reden: gevoelsmatig staat het mij tegen rituelen als koopwaar aangeboden te zien. Genoeg reden om eens te bekijken hoe de ritueelbegeleiders hiermee omgaan. Mijn vraag was over het algemeen van de strekking: ervaar je een spanning tussen het bezig zijn met existentiële levenszaken en tegelijkertijd het uitoefenen van een volwaardig beroep waar geld voor gevraagd mag (moet) worden?

⁶¹ Protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 516-518)

⁶² Protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 572-579)

⁶³ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 582-592)

⁶⁴ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 601-603)

De antwoorden waren verrassend eenduidig: enerzijds vond iedere respondent het niet meer dan normaal om geld te vragen voor geleverde werkzaamheden⁶⁵ – met de woorden van Willemijn: “Jaa het is wel een issue, en, ja aan de andere kant vind ik het heel normaal dat mijn loodgieter alleen al 40 euro berekent als hij voor komt rijden.”⁶⁶ Anderzijds is er toch ook het besef dat niet iedereen dit zo vanzelfsprekend vindt. De meeste verklaarden dit door te wijzen op de dominee / pastoor / geestelijk verzorger die ook geen geld vraagt aan de ‘klant’ (maar indirect wel geld krijgt van de parochianen door de kerkelijke bijdrage). Deze constructie geeft veel mensen het idee dat geestelijke zaken gratis zijn, maar dat is in de ogen van de respondenten een idee dat niet meer van deze tijd is.⁶⁷ Hoewel dit dubbele besef bij alle respondenten aanwezig is, is de manier waarop men ermee omgaat verschillend. Neanske ziet eigenlijk de minste problemen op dit gebied, in haar beleving zijn dergelijke overgangsmomenten voor de klant zo belangrijk dat hij dolblij met je is en maar wat graag wil betalen. Of dit ook daadwerkelijk in verhouding staat tot de gewerkte uren is een ander verhaal, maar ze geniet van haar werk en heeft meer dan genoeg geld om van rond te komen, meer is voor haar niet nodig. Annegien geeft aan dat de uren en prijzen die zij heeft vastgesteld in principe bindend zijn. Wanneer men het niet kan betalen, kan erover gepraat worden, maar mensen die “een huwelijk vieren met een feest van 250 mensen op de duurste locatie in Nederland” zijn dan bij haar aan het verkeerde adres. Hoewel zij aangeeft hierin een spanning te ervaren, heeft ze helder voor zichzelf hoe ze daarmee om wil gaan. Daarbij geeft ze wel aan dat ze niet van de inkomsten uit haar bedrijf afhankelijk is om te leven.⁶⁸ De andere twee respondenten die ik hierover sprak gaven aan hierin gegroeid te zijn en het steeds makkelijker zijn gaan vinden om geld te vragen, maar hebben nog niet de ideale situatie bereikt waarin ze daadwerkelijk ‘verdienen wat ze verdienen.’⁶⁹

⁶⁵ Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 561-563); protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 123-125); protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 708, 737-738); protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 663-670)

⁶⁶ Protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 768-769)

⁶⁷ Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 98-101, 128-131, 398-401); protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 747-757, 768-769); protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 654-670)

⁶⁸ Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 105-120)

⁶⁹ Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 555-573); Protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 711-724)

2.1.6. Kritiek en onbegrip

Het laatste onderwerp dat ik hier aan wil snijden is eigen aan praktisch alles wat nieuw is: kritiek en onbegrip. Bekend commentaar op nieuwe rituelen is bijvoorbeeld dat het knip-en-plak-werk zou zijn en dat alleen de ‘mooie’ stukjes gebruikt worden en alles wat minder mooi is achterwege wordt gelaten, dat symbolische handelingen uit hun context worden getrokken, of gebruikt worden als ‘decoratie’ voor een achterliggend (therapeutisch) doel.⁷⁰ Ik legde enkele respondenten dergelijk commentaar voor en vroeg hoe ze hierop zouden reageren. Wederom was de reactie bijzonder eenduidig: dergelijke kritiek is bekend, maar ongefundeerd. Of beter gezegd: zij vinden de kritiek wel terecht, alleen niet op henzelf van toepassing, omdat zij niet op die manier werken. De algemene reactie wordt eigenlijk het best samengevat in drie woorden van Jeanette: “kom maar kijken!”⁷¹ Om het iets concreter te maken enkele citaten van verschillende respondenten:

“Ik herken mij daar niet in, dat ik dat doe, want bij mij is de kernvraag steeds: is het wens die opkomt uit de diepte van je hart? En als ze hier dus zitten om met mij een leuk knip-en-plak-werkje te maken, dan is het niet een wens die opkomt uit de diepte van hun hart, en euh, dan begin ik er niet aan.”⁷²

“Kijk plak-en-knipwerk, dan denk ik als iemand dat zegt, dan zeg ik nou kom dan maar eens even kijken hoe ik het doe, dan zie je dat het een heel consistent, doordacht geheel is.”⁷³

“dat gebeurt ja, omdat mensen gewoon niet goed weten, maar dat heeft te maken met dat ze het gevoel hebben dat je het wiel opnieuw moet uitvinden, omdat we niet echt een structuur hebben van hoe een ritueel vorm te geven. En dan denk ik: die heb ik dus nu wel!”⁷⁴

Neanske voegt hier tevens aan toe dat ze moeite heeft met het gebruiken van rituelen uit andere culturen zoals een zweethutritueel, dat past namelijk niet in het persoonlijke verhaal en niet in het collectieve verhaal, dus wat heeft het dan voor betekenis? Zij kijkt op zo’n moment liever naar wat de persoon wil uitdrukken met een dergelijk ritueel en zoekt dan in het persoonlijke en collectieve verhaal naar aansluiting.⁷⁵ Als we de respondenten mogen geloven is de kritiek dus niet volledig ongegrond, maar zijn zijzelf professioneel genoeg om niet in dergelijke valkuilen te trappen.

⁷⁰ Enkele vindplaatsen waarin dergelijke kritiek geuit of besproken wordt: Barnard & Post, 2001 (pp. 37, 40-41, 49-50); Grimes, 2000 (pp. 3-4, 142-143); Bell, 1997 (pp. 223-242); Aupers & Houtman (pp. 285-286).

⁷¹ rotocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 272)

⁷² Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 613-616)

⁷³ Protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 816-818)

⁷⁴ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 482-484)

⁷⁵ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 484-534)

2.2. Markt

Een beroep is een munt met twee zijden: vraag en aanbod. Om een volledig beeld van het beroep van ritueelbegeleider te krijgen, is het dus van belang niet alleen de ritueelbegeleider zelf te onderzoeken, maar ook zijn of haar klanten. Helaas is daar in deze scriptie geen ruimte voor en kan ik alleen maar hopen dat iemand anders zich geroepen voelt dit gat in te vullen. Wel kwamen in de gesprekken met de ritueelbegeleiders verschillende zaken over de markt en klanten naar voren. Die wil ik in deze paragraaf behandelen om binnen de aangegeven beperkingen van het onderzoek toch zo compleet mogelijk te zijn. Iedere respondent heeft hier duidelijk verschillende ideeën over en bovendien spreken ze vaak over verschillende zaken, met als gevolg dat het moeilijk is algemene lijnen te ontdekken. Om die redenen zal ik de verschillende respondenten één voor één behandelen en hier en daar van kort commentaar voorzien. Door de opzet van mijn onderzoek zal deze paragraaf erg beknopt zijn in vergelijking met de andere twee en had ik er wellicht voor kunnen kiezen de informatie die ik hier weergeef onder te brengen in een andere paragraaf. De keuze voor deze vorm is echter een principiële gebaseerd op bovenstaande verklaring. Dat er binnen mijn onderzoek niet veel over valt te zeggen betekent niet dat het een onbelangrijk aspect is, het is een zeer belangrijk aspect dat het verdient apart genoemd te worden. Laten we kijken wat de respondenten hierover te zeggen hebben.

Petra Ritzen geeft aan dat mensen een sterke behoefte hebben aan bezinning en verdieping, alleen zelf niet langer de weg kunnen vinden: “er is iemand nodig die ze aan de hand wil nemen en zegt: kom, kom mee.”⁷⁶ Dit is een punt dat zij vaak herhaalt en dat ‘aan de hand nemen’ lijkt dan ook een belangrijke basis van haar werk te zijn. Bekeken in termen van vraag en aanbod zou je kunnen zeggen dat Petra met haar aanbod de vraag oproept (of op z’n minst ‘wakker maakt’) en dat komt ook terug in haar werkzaamheden. Van de ritueelbegeleiders die ik heb gesproken is Petra absoluut de meest pro-actieve: naast haar vraaggerichte werkzaamheden ontwikkelt zij ook haar eigen producten en spaart daarbij kosten noch moeite om deze aan de man te brengen.⁷⁷ Zij ziet de behoefte aan

⁷⁶ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 445-457);

⁷⁷ Dit heb ik tijdens mijn stage voor Petra’s Groeifeest in levende lijve ervaren: na het ontwikkelen van dit concept heeft ze talloze folders met allerlei leuke gadgets (schoentjes, rolmaatjes) naar scholen gestuurd, achterna gebeld, op gesprek geweest, etc.

ritueelbegeleiders dan ook als een enorme markt die alleen maar groeit en raadt iedereen die zich daartoe geroepen voelt aan om deze uitdaging met beide handen aan te pakken.⁷⁸

Jeanette is hierin wat voorzichtiger. Zij lijkt het idee van Petra te delen dat mensen niet uit zichzelf komen omdat ze niet goed weten wat ze ermee aan moeten, maar ze heeft daarbij een wat afwachtender houding: mensen komen vooral bij haar via positieve verhalen van anderen. Ze gaat er daarbij tevens niet vanuit dat die behoefte bij iedereen leeft: “bij sommigen resoneert het gewoon” en bij anderen niet. Ze ervaart de markt wel als groeiende, oorzaken hiervan zijn vooral de afname van de vanzelfsprekendheid van het christendom en de beschikbaarheid van steeds meer oude kennis (bijvoorbeeld oude geschriften die gevonden en vertaald worden).⁷⁹

Annegien omschrijft haar markt als “rondom de drempel van de kerk”, wat ze verduidelijkt als “mensen die soms nog net d'r in en soms net buiten de kerk wel iets bijzonders willen rondom de scharniermomenten in het leven.” Haar klanten vinden haar vaak via-via, bijvoorbeeld doordat ze een ceremonie meemaken waarin zij ‘voorgaat’ of omdat iemand binnen haar eigen netwerk behoefte heeft aan een ceremonie. Een enkele klant komt bij haar via een begrafenisondernemer. Ze herhaalt meerdere malen dat het niet om grote aantallen gaat, het gaat om circa één begrafenis en één huwelijk per maand. Dat zijn momenteel ook praktisch alle rituelen die ze voltrekt, een uitzondering daar gelaten. Wel is ze op allerlei manieren bezig met rituelen rondom echtscheiding. Ze hecht hier veel waarde aan en gelooft dat het een belangrijke rol kan spelen in de verwerking ervan, vooral voor de kinderen. In de praktijk blijkt de vraag vooralsnog echter nihil (ze heeft één scheiding begeleid), maar Annegien verwacht dat dit over tien jaar heel anders zal zijn. De markt voor rituelen is volgens haar sterk in beweging. Dit komt vooral doordat de samenleving drastisch verandert als gevolg van individualisering, secularisering en globalisering. De kerken zouden hier op in kunnen spelen, maar doen dit niet, en daardoor gaat men elders op zoek naar antwoorden, met als gevolg dat de behoefte aan ongebonden ritueelbegeleiding toeneemt.⁸⁰

Willemijn zegt in ons gesprek niet veel over de markt, maar ervaart wel een toename in belangstelling en bekendheid, niet alleen in hoeveelheid, maar ook in breedte. Zo geeft ze het

⁷⁸ Petra Ritzen tijdens het werkplekbezoek van s.v. Media Vita op 16-05-2012.

⁷⁹ Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 269-298)

⁸⁰ Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 18-23, 31-33, 139-153, 280-299, 556-564)

voorbeeld van een politieagente die op aanraden van haar begeleider op zoek ging naar een ritueel om haar werkdag af te sluiten en los te laten.⁸¹

Ook Neanske merkt een toename in interesse voor rituelen. Sommigen zijn creatief genoeg om hier zelf mee aan de slag te gaan en sommigen vinden wat ze zoeken bij een ritueelbegeleider. De nog altijd vele verbaasde reacties op haar beroep geven echter aan dat er nog veel ruimte is voor groei. Ook haar klanten vinden haar via via (als enige respondent heeft ze zelfs geen website) en soms via het Humanistisch Verbond, maar ze geeft wel aan “niet bepaald over te lopen” van de rituelen.⁸²

Ten slotte wil ik hier nog de mail noemen van Hedi, een ritueelbegeleider die aangaf weinig opdrachten te hebben en een nieuwe baan als predikante gevonden te hebben.⁸³

De enorme diversiteit aan antwoorden – van Petra die aan alle kanten overloopt van het werk tot Hedi die maar weinig opdrachten heeft en met een andere baan begint – maakt het moeilijk op basis van deze data uitspraken te doen over de markt. De enige voorzichtige conclusie die ik hier zou willen trekken is dat het aanbod een sterke invloed lijkt te hebben op de vraag. Petra die – met haar eigen woorden “van de hoge duikplank springt” – en Willemijn – die de meest uiteenlopende producten aanbiedt en tevens aangeeft afhankelijk te zijn van de inkomsten daaruit om brood op de plank te krijgen – lijken vanwege hun sterke drive beter in staat de rituele markt aan te boren dan Annegien – die aangeeft niet financieel van haar werkzaamheden afhankelijk te zijn – en Neanske – die er veel externe werkzaamheden op na houdt. Daarnaast valt op dat bijna iedereen zijn klanten via-via vindt, wat samen zou kunnen hangen met het feit dat het beroep vooralsnog weinig bekendheid geniet. Voor meer uitgebreide en gefundeerde uitspraken over deze markt moet er echter, zoals ik in de inleiding van deze paragraaf al aangaf, meer onderzoek gedaan worden naar de markt zelf.

⁸¹ Protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 987-988, 1016-1033)

⁸² Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 170-176, 231-240, 608-613)

⁸³ Persoonlijke correspondentie met Hedi Hegeman, 26-05-2012

2.3. Rituelen

Een andere bijzonder open vraag die ik tijdens de gesprekken stelde was: wat is een ritueel? Wie een open vraag stelt mag een open antwoord verwachten, en die kreeg ik. Om te voorkomen dat we hier verzanden in een eindeloze opsomming van kleine opmerkingen, zal ik proberen me te beperken tot de meest centrale thema's die uit de gesprekken naar voren kwamen.

2.3.1. Een ritueel is...

Uiteraard roept een dergelijke vraag om een poging tot ritueeldefinitie. Ik zal de verschillende pogingen hier kort weergeven. Volgens Petra is een ritueel een

“vervoermiddel om af te dalen naar dat collectieve geheel waar we allemaal aan gekoppeld zijn, door middel van symbolen.”⁸⁴

Aangezien ze hiermee doelt op een verbinding met wat zij ‘kern’ noemt, zal ik hier in de volgende paragraaf uitgebreid op terugkomen. Jeanette zegt:

“een ritueel is dat je natuurlijk een hele duidelijke focus hebt, een hele duidelijke vraag, dat je weet van okee daar ga ik aan werken dus, (...) dat er een duidelijke voorbereiding is, (...) dat iedereen euhm weet wat de bedoeling is, hè, dat je helder bent in wat er gaat gebeuren, (...) en ik denk doordat je die hele duidelijke focus hebt en dat je dan in feite een energieveld creëert waardoor er een antwoord kan komen op die vraag.”

Als ik vervolgens vraag of dat geldt voor alle rituelen, antwoordt ze

“Ja, ik denk (...) als ze de paaskaars aansteken, zeggen ze ook van (...) dit is het licht van Christus of als je een hostie eet, dan verbindt je je op dat moment met het lichaam van Jezus. (...) je maakt er een ritueel van dat je je op dat moment weer verbindt met die energie, anders is het hol, als je dat niet doet, ja, dan is het gewoon een rituele handeling denk ik.”⁸⁵

Ze geeft hier eigenlijk twee verschillende opvattingen: volgens de eerste definitie is een ritueel het voltrekken van de juiste handeling om je te verbinden met de juiste energie en zo een antwoord op je vraag te krijgen, volgens de tweede definitie is een ritueel het verbinden met de energie, maar is dit verbinden een doel op zich, in plaats van een middel om tot een antwoord te komen. Het is echter de vraag of we deze twee zaken dermate gescheiden

⁸⁴ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 304-306)

⁸⁵ Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 331-351)

moeten interpreteren. Zoals in de volgende paragraaf zal blijken heeft Petra het immers ook continu over verbinden als haar ‘core business’, maar dient deze verbinding tevens om richting te krijgen in je leven. Annegien geeft geen heldere ritueeldefinitie, maar geeft aan liever over ‘ceremonie’ te spreken en een onderscheid te maken tussen een ceremonie en een rite, waarbij de laatste kleine handelingen zijn die onderdeel uitmaken van de grotere ceremonie, hoewel ze daarbij direct aangeeft de termen ook door elkaar te gebruiken. Als definitie van ceremonie geeft ze aan de ritueeldefinitie van Lukken te gebruiken,⁸⁶ waarmee ze doelt op zijn brede standpunt: “het ritueel is een algemeen menselijk gegeven.”⁸⁷ Later voegt ze hieraan toe:

“Een ritueel is (ook) een officiële plechtigheid, een plechtige handeling, met als toevoeging: waarin een gevoel wordt geuit, en emoties benoemd kunnen worden.”⁸⁸

Willemijn komt na wat nadenken tot de volgende definitie:

“Wat maakt het tot een ritueel, dat is net even een iets andere vraag, (...) een ritueel kenmerkt zich door een zorgvuldig gekozen plaats, een vastgestelde tijd en een voorgenomen handeling. Dat wil zeggen dat er een intentie is, nou bijvoorbeeld twee mensen willen met elkaar trouwen, en dat je aan die handeling gestalte geeft, met vormen symbolen, taal, muziek, daar heb je allerlei uitdrukkingvormen voor. (...) Dus je geeft in een ritueel uitdrukking aan iets wat betekenis heeft, maar je geeft er vooral ook vorm aan. Ik zeg altijd: bij een ritueel gaat het om het congruent zijn van vorm en inhoud. Je doet niets zomaar.”⁸⁹

Ten slotte is er de definitie van Neanske, die als enige niet ter plaatse iets hoeft te bedenken, omdat ze haar scriptie bij zich heeft, waarin ze de volgende definitie aanhoudt:

“Een gestileerd handelingsgeheel, waarmee mensen op symbolische wijze expressie, ordening en zin geven aan een belangrijke gebeurtenis in hun leven.”⁹⁰

Tot zover een droge opsomming van de definities. Ik heb overwogen deze verder uit te werken in de verdiepende hoofdstukken, maar heb besloten hiervan af te zien, ten eerste omdat de verschillende antwoorden van de ritueelbegeleiders dermate breed en verschillend zijn dat ik elk antwoord apart zou moeten analyseren, ten tweede omdat de kwestie van ritueeldefinitie een zeer complex en eeuwenoud probleem is waar talloze grote

⁸⁶ Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 342-353)

⁸⁷ Lukken, 1999, p. 45

⁸⁸ Persoonlijke correspondentie met Annegien Ochtman, 15-07-2012.

⁸⁹ Protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 276-290)

⁹⁰ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 99-100)

wetenschappers zich over hebben gebogen zonder consensus te bereiken. Ik betwijfel ten eerste of een bachelorstudent daar op basis van vijf interviews iets aan kan bijdragen, nog los van het feit dat dat helemaal niet mijn doel is met dit onderzoek. Een interessante observatie is wel dat er in de antwoorden op mijn vraag naar wat een ritueel *is* vooral veel aandacht is voor wat een ritueel *doet*. Je zou kunnen zeggen dat mijn respondenten neigen naar een meer functionalistische benadering van ritueel. Daarmee komen we aan bij de volgende paragraaf.

2.3.2. Een ritueel verbindt

Een woord dat telkens weer terugkwam in verschillende gesprekken was ‘verbinding’, maar wel op zeer verschillende manieren. We beginnen met Petra die de woorden verbinding of verbinden (incl. vervoegingen) tijdens ons gesprek maar liefst zeventien keer in de mond nam. Om te begrijpen wat Petra hiermee bedoelt is het van belang eerst te begrijpen hoe zij het leven ziet. In het kort komt het erop neer dat er een ‘kern’ is die niet met woorden omschreven kan worden⁹¹, maar als dat zou moeten zouden woorden als “liefde” en “vertrouwen” het meest in de buurt komen⁹². Omdat die kern zo onbevattelijk is en mensen het leven graag willen begrijpen, hebben we de neiging onze ervaring in bevatbare stukjes te hakken door middel van concepten als tijd, ruimte en taal. Petra vergelijkt het met een grote diamant waarvan we vanuit onze positie slechts één facet kunnen zien en dat facet vervolgens aannemen als waarheid.⁹³ Deze menselijke beperktheid zorgt ervoor dat we in een illusie leven en afgescheiden zijn van onze kern en de mensen / wereld om ons heen.⁹⁴ Een belangrijk woord voor Petra is angst: angst leidt ertoe dat mensen krampachtig vasthouden aan hun zelfbedachte waarheid en niet in staat zijn zich te verbinden.⁹⁵ Meditatie is een manier om deze kern te ervaren en ons te bevrijden van die illusie.⁹⁶ Een ritueel is een andere manier om ons weer te verbinden met die kern en de mensen om ons heen. Vaak zijn we daar te druk voor, maar op belangrijke momenten – zoals een sterfgeval of het besluit de rest van je leven met iemand te willen delen – is er toch het besef dat hierbij stilgestaan moet worden.

⁹¹ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 227-233)

⁹² Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 144, 221-222,

⁹³ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 263-286,

⁹⁴ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 295-303)

⁹⁵ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 75-80, 101-103, 107-113, 194, 207-212, etc.)

⁹⁶ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 227-239)

Op die sleutelmomenten word je weer verbonden met de kern van je leven.⁹⁷ Wanneer dit niet meer gebeurt, blijf je stuurloos aan het oppervlakte drijven, maar wanneer je in contact staat met je kern weet je welke richting je op moet gaan in je leven “en dat doe je door te voelen. door puur te voelen.”⁹⁸ Daarnaast bewandelt iedereen zijn eigen pad met als gevolg dat je in verschillende gevallen verschillende manieren nodig hebt om te kunnen verbinden, dit noemt Petra vaak “verpakkingen”. De verpakking verschilt van persoon tot persoon, en het is de kunst van de ritueelbegeleider de verpakking te vinden die een persoon nodig heeft om weer in verbinding te komen met die kern en met de mensen en de wereld om hem heen. De verpakking verschilt, maar de kern blijft gelijk.⁹⁹ Hoewel Jeanette er andere (en minder) woorden voor gebruikt, komen we bij haar verrassend vergelijkbare concepten tegen. Jeanette’s werk is ook verbinden, maar dan met wat zij “de andere wereld” noemt. Deze niet-fysieke wereld is vergelijkbaar met de onze, er is goed en kwaad, maar door middel van de juiste rituelen kun je in die andere wereld steun en richting vinden in je leven.¹⁰⁰ Hierbij noemt ze meerdere malen dat je dit niet met je hoofd kunt bevatten, maar dat je dat moet voelen, ervaren.¹⁰¹ Ze laat het dan ook niet alleen bij die woorden, maar lijkt op een gegeven moment het praten een beetje moe te zijn en laat mij vervolgens de trommel ervaren.¹⁰² Hoewel er in die andere wereld verschillende krachtvelden (zoals totemdieren) zijn, is alles wat er bestaat deel van het groter geheel. Woorden die hierbij genoemd worden zijn “liefde en wijsheid” en “de grote schepper, of dat wat we niet kunnen begrijpen of niet over kunnen spreken. En dat is wel denk ik de basis van ja het heelal of van alles.”¹⁰³ Jeanette erkent dus het bestaan van een ‘bron’ of ‘essentie’ van alles, maar omdat dit veel te groot is om mee in contact te treden, zijn er kleinere krachtvelden waarmee we ons kunnen verbinden. Interessant is hierbij tevens het woord ‘wijsheid’. Elders noemt ze dat je “informatie op een heel ander vlak” verkrijgt door in contact te treden met die andere wereld.¹⁰⁴ Deze kennis die je niet met je hoofd kunt bevatten, maar slechts kunt ervaren door rituelen komen we ook tegen bij Petra, bijvoorbeeld in de uitspraak “De momenten waarop ik bij een meditatie of een spirituele ervaring voelde: dit is waar. Dat is zó meer waar dan wanneer ik een

⁹⁷ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 295-314)

⁹⁸ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 324-332)

⁹⁹ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 41-57, 91-94, 129-141, 222-227, 358-362, etc.)

¹⁰⁰ Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 445-464)

¹⁰¹ Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 184, 399-402, 457, 509-510, 527-528)

¹⁰² Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 471-510)

¹⁰³ Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 538-549)

¹⁰⁴ Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 210-220)

wetenschappelijk onderzoek lees!”¹⁰⁵ Hoewel ook Willemijn het over een kern heeft die de verpakking overstijgt,¹⁰⁶ noemt zij niet zozeer het verbinden. Neanske daarentegen, heeft het (niet heel verrassend gezien haar humanistische achtergrond) niet over een kern, maar wel continu over verbinden. Zij neemt hierin een wat minder geëngageerde en wat meer afstandelijke houding in door te spreken over persoonlijke symboliek en collectieve symboliek. Een persoonlijk verhaal op zich heeft weinig betekenis, dat krijgt het pas wanneer het in het perspectief wordt geplaatst van het collectieve verhaal. Achter dit collectieve verhaal gaat echter geen universele kern schuil, zoals bijvoorbeeld het geval is bij Petra. Het collectieve verhaal is afhankelijk van wat je zelf als het collectieve verhaal ervaart:

“Als je religieus bent, kan het zijn dat dit ook God is hè of het goddelijke universum waar je deel van uitmaakt. Voor een humanist is dat niet per se goddelijk, of godsdienstig zeg maar, maar kan het ook zijn de familie, gewoon je familieverband zeg maar, verleden heden toekomst, de kosmos, de natuur (...) kun je dit als humanist ook, of als niet-gelovige, omvattend betekenisuniversum noemen.”¹⁰⁷

Hoewel de verschillende respondenten het op een verschillende manier uitleggen, kunnen we in ieder geval stellen dat verbinden voor drie van hen een belangrijke functie van een ritueel is.

2.3.3. Een ritueel is nodig

Zoals in de vorige paragraaf bij Petra's opvatting duidelijk wordt, is een ritueel niet alleen maar belangrijk, maar *nodig* om richting in je leven te vinden. Dit idee van een ritueel als levensbehoefte is ook de andere respondenten niet vreemd. Hoewel Annegien hier niet zulke heldere algemene uitspraken over doet als Petra, neemt ze wel het woord ‘essentieel’ in de mond wanneer we het over scheiding hebben. Iets wat met zoveel symboliek is begonnen wordt met een simpele handtekening beëindigt. De mevrouw waar Annegien over spreekt kon op die manier niet verder leven en had een scheidingsritueel nodig om “zichzelf opnieuw te kunnen geven.”¹⁰⁸ Willemijn is net als Annegien wat terughoudender in haar antwoord, een hard statement dat iedereen rituelen nodig heeft gaat net iets te ver, maar ze is er absoluut van overtuigd “dat we als we er mee bekendheid mee hebben, meer vertrouwd mee zijn en gewoon, ja dat we gewoon meer kunnen genezen bij mekaar in deze cultuur.” Ze noemt als

¹⁰⁵ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 523-524)

¹⁰⁶ Protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 332-338)

¹⁰⁷ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 355-360)

¹⁰⁸ Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 308, 324-333)

voorbeeld een vriendin die tweemaal een miskraam had: het ziekenhuispersoneel ging daar (hoe goedbedoeld ook) enorm knullig mee om. Op zulke momenten zou een ritueel veel kunnen betekenen. Mensen kunnen dus veel aan rituelen hebben en Willemijn hoopt daar met haar bedrijfje iets aan bij te dragen.¹⁰⁹ Neanske ten slotte¹¹⁰ komt met een duidelijker statement: rituelen zijn een menselijke basisbehoefte. Weliswaar voegt ze hier de nuancering aan toe dat niet iedereen er evenveel behoefte aan heeft, maar op de echt essentiële momenten, zoals een uitvaart, is een ritueel nodig, “anders blijft het zeuren.”¹¹¹

2.3.4. Een ritueel is nooit alleen

De titel van deze paragraaf klinkt wellicht wat spannender dan de daadwerkelijke inhoud is – uiteraard afhankelijk van je persoonlijke voorkeur – maar waar ik op doel is dat het bezigzijn met ‘nieuwe rituelen’ niet betekent dat er iets compleet nieuws gebeurt. Het überhaupt kunnen benoemen van een bepaalde handeling als een ritueel veronderstelt een zekere continuïteit. De rituelen van de ritueelbegeleiders staan in een millennia-oude lijn van rituelen en verhouden zich dus ook tot andere rituelen en tradities. De vraag is alleen: hoe? Uiteraard hebben de verschillende respondenten hier al lang over nagedacht en de antwoorden die zij gaven zijn in te delen in twee soorten die ik zou omschrijven als parallel en serieel. De parallelle antwoorden plaatsen de verschillende rituelen naast elkaar (i.e. alle rituelen putten direct uit dezelfde bron) en de seriële antwoorden zien rituelen als op elkaar voortbouwend. De meeste antwoorden hebben elementen van beide categorieën. Tevens is er naast continuïteit uiteraard ook verschil, ook dat zal ik hier behandelen.

Neanske richt zich bij het beantwoorden van deze vraag op het inmiddels bekende onderscheid tussen individuele en collectieve symboliek. De traditionele rituelen hebben veel aandacht voor collectieve symboliek, terwijl de maatschappij in de laatste decennia sterk geïndividualiseerd is. Deze discrepantie is de reden dat veel mensen zich niet meer herkennen in de traditionele rituelen. De rituelen die Neanske vormgeeft sluiten meer aan bij de belevingswereld van de mensen vandaag de dag, maar laten tegelijkertijd die collectieve symboliek niet vallen. Het gaat dus om een seriële verhouding in die zin dat haar rituelen

¹⁰⁹ Protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 919-982)

¹¹⁰ Met Jeanette heb ik dit onderwerp niet besproken

¹¹¹ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 541-551)

voortbouwen op wat er al bestaat, maar er een verbetering van zijn.¹¹² Annegien sluit zich hierbij aan: “En juist die verbintenis vind ik heel mooi, om daar naar te helpen zoeken, om het oude en het nieuwe met elkaar te verbinden.” Haar rituelen volgen echter over het algemeen qua vorm het ritueel van een ‘kerkdienst’, of met haar eigen woorden: “woordje-muziekje-woordje-muziekje.”¹¹³ Petra geeft in haar antwoord uiting aan een sterke waardering van dergelijke bestaande rituelen. Als voorbeeld daarvan noemt ze de ziekenzalving van haar moeder, die door een vervanger werd uitgevoerd omdat de pastoor op vakantie was. Hij deed dat met haar woorden “vrééselijk knullig”, maar toch had het ritueel een enorme zeggingskracht. Ze besluit haar antwoord met: “rituelen die al jaren of eeuwen hun bestaansrecht bewijzen, daar euh kan ik uit putten, daar kan ik aan koppelen, die bestaan niet voor niks.”¹¹⁴ Zoals ik in paragraaf 2.2 heb aangegeven, merkt zij echter dat voor veel mensen de verpakking niet langer volstaat, en dat er behoefte is aan een nieuwe verpakking van dezelfde kern. Petra’s antwoord is daarmee zowel parallel als serieel: enerzijds ziet ze traditionele rituelen als een soort basis waar ze op voort kan bouwen, anderzijds zijn dezelfde rituelen in sommige gevallen verouderde verpakkingen die aan vervanging toe zijn. Ook Jeanette’s antwoord is in die zin dubbel: haar eigen rituelen staan in een lijn van oude wijsheid, maar tegelijkertijd zijn de verschillende rituelen gebouwd op eenzelfde kern: je verbinden met een bepaalde energie.¹¹⁵ Ten slotte is er nog Willemijn. Zij laat als enige het idee van ‘continuïteit per definitie’ los en maakt een sterk onderscheid tussen de bestaande rituelen (of in ieder geval de kerkelijke) en haar eigen rituelen: de eerste volgen vaste lijnen en regels, terwijl zijzelf absoluut nergens aan gebonden is en het ritueel volledig laat afhangen van het zingevingskader van de klant. Als dit zingevingskader kerkelijk is, is het ritueel dat ook, maar wanneer de klant iets totaal anders wil, kan dat ook: alles is mogelijk.¹¹⁶ Er lijkt dus een algemene seriële lijn zichtbaar, waarin de rituelen van de respondenten voortbouwen op de bestaande rituelen en deze vernieuwen. De uitzondering op de regel is Willemijn, die stelt dat de klant het enige referentiekader is.

Tot zover een sterk ingeperkte doch omvangrijke weergave van de onderzoeksresultaten. In de volgende hoofdstukken wil ik op basis van het bovenstaande meer de diepte ingaan.

¹¹² Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 195-225)

¹¹³ Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 358-363)

¹¹⁴ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 27-41)

¹¹⁵ Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 344-349)

¹¹⁶ Protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 241-266)

3.FOCUS

Ik heb aan het begin aangegeven de empirische resultaten centraal te willen stellen en pas later een theoretisch kader toe te passen, dit om een zo correct mogelijk beeld te kunnen schetsen van de ritueelbegeleider. Dit heeft geleid tot een enorme zee aan informatie, die ik weliswaar geselecteerd en gesorteerd heb, maar waar ik zo weinig mogelijk uit heb weggelaten vanuit de overtuiging dat iedere opmerking van de respondenten relevant is. Veel van deze resultaten spraken voor zich of kunnen ter kennisgeving worden aangenomen zonder dat daarbij verdere verdieping nodig is. Voorbeelden hiervan zijn de persoonlijke geschiedenis van de respondent en het feit dat de een meer moeite heeft met geld vragen voor de werkzaamheden dan de ander. Deze zaken zijn relevant om een beeld te vormen van het beroep in zijn huidige staat en zullen genoemd worden in het concluderende hoofdstuk, maar vragen niet om verdere verdieping of verheldering. Andere zaken echter waren niet zo helder, bijvoorbeeld omdat er onder de respondenten weinig consensus over was, of vragen om verdere uitweiding, bijvoorbeeld omdat het op verschillende momenten in verschillende gesprekken telkens weer ter sprake kwam. Telkens wanneer ik zo'n zaak tegenkwam, voegde ik die toe aan het 'focuslijstje', dat er uiteindelijk als volgt uit is komen te zien:

1. Groter geheel / omvattend betekenisuniversum / mensen en de wereld om je heen / iets dat ons overstijgt / groter verhaal / andere wereld
2. Het ritueel moet voor alle aanwezigen te begrijpen zijn / iedereen is deel van het ritueel / laagdrempeligheid / collectieve symboliek
3. Behoefte aan rituelen
4. Bronnen / knip-en-plak-werk
5. Rol / autoriteit
6. Wat is een ritueel? / Ritueeldefinitie
7. Andere vorm van kennis / voelen / ervaren / niet met je hoofd

Het idee van focus is – wellicht voor u ten overvloede, maar ik kan er zelf niet vaak genoeg aan herinnerd worden – dat je niet probeert *alles* te behandelen, maar een aantal zaken verdiept met het oog op het einddoel. Van Dale geeft als definitie van focus: “1. brandpunt 2. het zich concentreren op één bepaald punt: de focus leggen op ... zich geheel richten op ...” Mijn einddoel is zicht te krijgen op het beroep van ritueelbegeleider en met dat einddoel in het vizier heb ik in deze lijst een aantal keuzes moeten maken, die ik hier kort zal toelichten:

Tijdens het schrijven bleken punt 1 en 2 voor een groot deel samen te hangen, vandaar dat ik deze heb samengevoegd tot één punt, ik licht deze keuze verder toe in de betreffende paragraaf. Punt 3 betreft het idee dat rituelen een basisbehoefte zijn van de mens, of dat men er op z'n minst veel baat bij heeft. Dit punt is op de lijst gekomen omdat het bij verschillende respondenten genoemd werd, ook wanneer ik hier in het gesprek naar vergat te vragen. Dat het veel genoemd werd betekent echter niet dat er consensus over is: waar de een er absoluut van overtuigd is dat een mens niet zonder kan, ziet de ander het meer als een waardevolle toevoeging aan een mensenleven en de samenleving of wordt er slechts geconstateerd dat er een toenemende behoefte lijkt te zijn. Hoewel dit een interessante kwestie is, richt deze zich vooral op de vraagkant, de cliënten, waaraan ik – zoals aangegeven in paragraaf 2.2 – helaas weinig aandacht heb kunnen besteden in dit onderzoek, omdat ik ervoor heb gekozen me te focussen op het aanbod: de ritueelbegeleider. Om die reden zal ik dit onderwerp niet verder uitwerken en volstaat in mijn ogen een vermelding van het feit dat de respondenten deze behoefte in de samenleving of bij mensen in het algemeen ervaren. In eventueel vervolgonderzoek met aandacht voor de *vraag* naar nieuwe rituelen kan deze kwestie verder uitgewerkt worden. Punt 4 gaat over de bronnen van de rituelen en de omgang daarmee. Dit zal ik zoals eerder aangegeven in dit hoofdstuk verder uitwerken (toelichting voor de keuze in paragraaf 2.1.4 en 3.2). Punt 5 komt voort uit het feit dat meerdere respondenten zeiden door hun klanten automatisch een zekere autoriteit en rol toegekend te krijgen, zonder dat ze hier altijd een directe verklaring voor konden geven. Ik behandelde dit in paragraaf 2.1.4 en vroeg mij in die paragraaf tevens af wat de oorzaak daarvan zou kunnen zijn. Als mogelijke antwoorden noemde ik charisma of de natuurlijke erkenning van de rol van ritueel expert. Hoewel dit een zeer interessante observatie is, zijn er twee redenen om er vanaf te zien dit hier verder uit te werken. Ten eerste betreft het wederom de klanten, en is er uitgebreid praktijkonderzoek onder die groep nodig om tot antwoorden te kunnen komen, ten tweede betreden we hier een meer psychologisch gebied, wat absoluut niet betekent dat het irrelevant is, maar wel dat mijn capaciteiten als religiewetenschapper op dit gebied beperkt zijn. Ook punt 6 valt zoals aangegeven in paragraaf 2.3.1 buiten de focus van dit onderzoek. Punt 7 ten slotte gaat over een opmerking die in verschillende vormen en vaak impliciet bij de verschillende respondenten telkens weer terugkwam, namelijk dat een ritueel je in staat stelt de werkelijkheid *anders* te begrijpen dan dat woorden of rationele kennis dat doen. Wat daarmee wordt bedoeld en waarom ik dat verder wil behandelen, zal ik verder toelichten in paragraaf 3.3.

3.1. Omvattend betekenisuniversum

In paragraaf 2.3.2 heb ik de verbindende functie die een ritueel volgens de respondenten heeft, toegelicht. Per respondent heb ik toen een aantal begrippen genoemd die naar voren kwamen, maar er was geen ruimte om de verschillende ideeën met elkaar te vergelijken en tot een goed begrip te komen van wat zich ‘aan de andere kant van de lijn’ bevindt. Gezien het grote aantal keer dat dit punt benoemd werd, wil ik deze paragraaf gebruiken om hier meer licht op te werpen.

We volgen dezelfde lijn als in de genoemde paragraaf en beginnen bij Petra. Hoewel zij het vaak in één adem noemde, lijkt ‘de andere kant’ bij haar uit verschillende onderdelen te bestaan. Zij zegt meerdere malen (soms incompleet of in andere volgorde) over een ritueel: “het verbindt mensen met zichzelf, met de mensen om hen heen en met de wereld om hen heen, en soms ook met iets wat ons overstijgt.”¹¹⁷ Hierin zien we eigenlijk drie elementen: zichzelf, mensen / wereld om hen heen, en iets overstijgends. Zonder verdere context zou ik nu die drie elementen stuk voor stuk kunnen gaan analyseren. In ons gesprek maakt Petra mij echter meerdere keren duidelijk dat dat zo simpel niet ligt, bijvoorbeeld wanneer ik haar vraag hoe zij aankijkt tegen het idee dat religie een copernicaanse wending doorgemaakt zou hebben in de zin dat God of religie nu ten dienste staat aan de mens in plaats van andersom. Petra antwoordt: “Da’s nog een tweedeling die niet bestaat, want ik ben namelijk God en God is mij.”¹¹⁸ Als ik om toelichting vraag, vervolgt ze: “daar is ’t kernwoord verbinden. Want als ik iets doe wat niet verbindt, mij niet met mezelf, maar mij ook niet met anderen, en mij niet met de wereld om me heen of met dat wat mij overstijgt, is het tegelijkertijd ook niet goed voor mij.”¹¹⁹ Petra geeft hier uiting aan een soort holistisch wereldbeeld waarin alles met elkaar is verbonden. Mijn concept ‘de andere kant van de lijn’ is hier dan ook helemaal niet van toepassing, want er is geen andere kant. Er is alleen maar die kern die alles omvat¹²⁰ en zodra we daarmee in contact treden, haken we in op een soort kosmische harmonie.

Jeanette daarentegen hangt wel een helderder onderscheid aan. Enerzijds is er ‘deze wereld’ of de ‘fysieke wereld’¹²¹ waar wij in leven. Anderzijds is er de ‘andere wereld’ of ‘niet-

¹¹⁷ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 49-50)

¹¹⁸ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 357-358)

¹¹⁹ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 382-384)

¹²⁰ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 238)

¹²¹ Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 463, 446)

fysieke wereld’.¹²² Zoals ik in paragraaf 2.3.2 beschreef, is het doel van haar rituelen om met de juiste krachten of energieën in die andere wereld in contact te treden en zo antwoorden of een richting voor je leven te krijgen. Ondanks dit onderscheid is er ook bij Jeanette sprake van iets alomvattends, wat zij noemt “de grote schepper, of dat wat we niet kunnen begrijpen of niet over kunnen spreken. En dat is wel denk ik de basis van ja het heelal of van alles.” Echter, omdat dit te groot is voor ons om te bevatten zijn er verschillende kleinere krachtvelden waar je je mee kunt verbinden, om het dichterbij te halen.¹²³ In zekere zin dient het ritueel dus hetzelfde doel als bij Petra, alleen wordt de stap bij Jeanette iets minder groot gemaakt door een meer tastbare ‘tussenstap’ toe te voegen. Het doet mij denken aan heiligen zoals bijvoorbeeld de katholieke traditie die kent, die vaak ook de functie dienen van een meer tastbare en concrete bemiddelaar in het contact met een onbevattelijk grote en transcendente God.

Zoals ik in het stuk over verbinden aangaf, noemt Willemijn de term “verbinden” eigenlijk niet, vandaar dat ik ook redelijk snel over haar heen stapte. Zij noemt echter wel het idee van een ‘groter geheel’ en wel in de context van een bruidspaar dat zich met het huwelijk deel mag weten van een groter geheel.¹²⁴ Het gaat hier om een puur sociaal begrip, namelijk de kring mensen die om het bruidspaar heen staat. Als we verder kijken naar het gesprek zegt ze over die kring mensen nog iets, namelijk “dat ik wel vind dat je rekening hebt te houden met de andere mensen die erbij zijn (...) ik zeg altijd: het is iets dat we met z’n allen op dat moment maken.” Ze noemt dit even in een bijzinnetje en gaat daarna verder over het feit dat je een ritueel nooit helemaal kunt plannen, maar ik denk dat ze hier een belangrijk punt aanstipt dat door vier van de vijf respondenten naar voren wordt gebracht: het ritueel maak je samen en moet dus ook voor iedereen ‘toegankelijk’ zijn. Neanske beschrijft wat er gebeurt wanneer dat niet het geval is:

“die collectieve symboliek moet je ook niet overboord gooien, want daarmee gooi je ook de herkenbaarheid voor familie en vrienden vaak weg, want als het alleen maar heel persoonlijk wordt, dan denken ze ook van: wat betekent dit? waar gaat dit over? Dus ja, kaars aansteken, of gebruik maken van bepaalde kleuren, dat heb je nodig, ook voor de verbinding.”¹²⁵

¹²² Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 121 etc., 447)

¹²³ Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 538-545)

¹²⁴ Protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 813-816)

¹²⁵ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 212-216)

Hier legt Neanske het belang uit van het gebruik van collectieve symboliek in ritueel: de collectieve symboliek maakt van het ritueel een collectieve gebeurtenis, collectieve symboliek *verbindt*. Ik ga even een klein stapje terug om uit te leggen wat Neanske precies onder collectieve symboliek verstaat. Om dit uit te leggen tekende ze op een vel papier twee grafieken met dezelfde bel-achtige vorm: een begin, een stijgende lijn, een hoogtepunt, en een dalende lijn die naar het eindpunt leidt. Deze twee grafieken staan boven elkaar en stellen het individuele en het collectieve verhaal voor. Neanske ziet het als haar taak als ritueelbegeleider om verbindingen tussen die twee verhalen te leggen. Wat het persoonlijke verhaal is, is duidelijk, maar wat is dan dat collectieve verhaal? Ze noemt dit “omvattend betekenisuniversum” en doelt daarmee op “het grotere geheel waar jij persoonlijk deel van uit wilt maken.”¹²⁶ En dat kan God zijn, of je familie, of de kosmos, dat maakt niet uit, het gaat erom dat in het ritueel jouw verhaal met dit collectieve verhaal wordt verbonden, en in die verbinding vindt er ook een daadwerkelijke verbinding plaats met dat grotere geheel.¹²⁷

Annegien ten slotte hecht ook bijzonder veel waarde aan deze verbindende functie van een ritueel. Bij een uitvaart bijvoorbeeld wil ze vaak wel iets “goddigs” benoemen, maar dan zo dat iedereen zich daarbij verbonden voelt:

“Hoe je ook over het leven denkt, hoe je ook over de dood denkt, hoe je ook over God denkt, hè, als almachtige vader of als bron van leven of van liefde of van licht (...) op deze dag is er het verdriet dat ons verbindt. En op deze dag gebeurt er toch wel iets overstijgends, dat vind ik altijd wel een mooi woord bij euh, ja, en mijn taak om dat een beetje te proberen te benoemen, dat overstijgende dat er is.”¹²⁸

Wederom zien we hier dat het overstijgende en het sociale over één kam worden geschoren.

Hoewel de verbinding die ik hier behandeld heb in sommige gevallen erg abstract en transcendent is (zoals in het geval van Petra en Jeanette) en soms vooral heel concreet en sociaal (zoals bij Willemijn en Annegien) valt het vooral op dat de twee betekenissen soms onnavolgbaar door elkaar worden gebruikt. De verklaring hiervoor wordt ons gegeven door Neanske met de introductie van haar begrip ‘omvattend betekenisuniversum’: er is geen onderscheid tussen de twee (of meer) verbindingen die hierboven genoemd worden, een

¹²⁶ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 354-355)

¹²⁷ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 355-360)

¹²⁸ Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 418-424)

ritueel verbindt je met het grotere geheel waar je deel van uit wilt maken en dat is, met de woorden van Petra, “jezelf, de mensen en wereld om je heen, en soms iets dat dat overstijgt.”

3.2. Rituele bronnen

Waar de vorige paragraaf in grote mate uitging van de antwoorden van de respondenten die als hapklare brokken werden aangediend, wil ik in deze paragraaf een stap verder gaan. In paragraaf 2.1.4 vertelde ik over de bronnen die de verschillende ritueelbegeleiders gebruiken, deze antwoorden waren vooral erg algemeen en hadden betrekking op de teksten die in de rituelen gebruikt worden. Hoewel dit op zich interessant is, weten we daarmee nog niet welke bronnen de daadwerkelijke voedingsbodem zijn voor de rituelen. Zoals ik al eerder opmerkte: een ritueel is niet alleen (2.3.4) en zoals Grimes ook zegt:

“Even if our desire is to create new rites of passage, we do so with the materials at hand, with the stuff of our cultures and traditions.”¹²⁹

Mijn doel met deze paragraaf is om te ontdekken wat deze ‘stuff’ is. Ik begin deze keer met Willemijn, omdat zij van de vijf respondenten degene was die zich het meest vraaggericht opstelde. Twee citaten:

“Je geeft vorm en inhoud aan een betekenisvol moment. Ja. En dat doe je vanuit je eigen zingeving, daar put je vanuit de bronnen die je hebt, en dat is de bagage die je hebt meegekregen, de cultuur waarin je leeft, maar ook je eigen onderbewuste. In je onderbewuste zit, hè bijvoorbeeld als we Jung lezen, de taal van de symboliek.”¹³⁰

Het tweede citaat is een antwoord op de vraag naar haar bronnen:

“Ja dat kan dus echt van alles wezen, hangt heel erg van de wensen af. (...) ik heb een methodetje ontwikkeld om dus iemands eigen zingevingskader voor een bepaald ritueel te ontwerpen ...”¹³¹

Hieruit blijkt duidelijk Willemijns werkwijze: vanuit haar professionaliteit als ritueelbegeleider zoekt ze eerst naar het zingevingskader van de klant en vervolgens gaat ze op basis van dat zingevingskader een ritueel vormgeven met de bronnen die daarbij passen. Dit wil niet zeggen dat ze geen bronnen heeft waarop ze haar eigen zingeving baseert, maar

¹²⁹ Grimes, 2000 (p. 4)

¹³⁰ Protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 308-311)

¹³¹ Protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 592-595)

wel dat deze persoonlijke bronnen geen rol spelen in haar werk. Hoewel daarin duidelijk wel grenzen zijn:

“Ik moet er voldoende affiniteit mee hebben, het moet niet iets zijn wat me tegenstaat, want dan kan ik er niet mee uit de voeten, maar over het algemeen euh ja stel ik me in op de achtergrond, op de religieus-filosofische achtergrond van m’n cliënten. Dus ik doe ook dingen die echt absoluut niet christelijk zijn, ze kunnen het wel zijn, maar dat hoeft absoluut niet. Daarin ben ik anders dan (...) Ritualiter bijvoorbeeld. Dacht ik.”¹³²

Laten we eens kijken wat Ritualiter daarover te zeggen heeft. Zoals we in 2.1.3 kunnen lezen is Annegien remonstrants predikante geweest en ziet ze haar nieuwe beroep als “de krenten uit de pap”¹³³ in die zin dat ze veel dingen doet die ze als predikante ook deed, alleen kan ze zich nu vooral richten op de mooie kanten van het werk: het bezigzijn met mensen in plaats van urenlang te vergaderen. Tevens geeft ze aan dat haar klanten zich vooral ‘rondom de drempel van de kerk’ bevinden¹³⁴ en dat haar ceremonies vaak een stramien volgen dat vergelijkbaar is met dat van een kerkdienst en waarin ook gebruik wordt gemaakt van bekende kerkelijke symboliek.¹³⁵ In die zin is de aanname die Willemijn hierboven uit niet bepaald ongegrond en kunnen we stellen dat de rituele bronnen waar Annegien uit put over het algemeen christelijk zijn. Echter, met een hoofdletter E, als iemand iets anders wil, is dat ook “prima!” Zo geeft ze het voorbeeld van een bruiloft die was vormgegeven als wandeling. Ze besluit het voorbeeld met

“Weet je, wat we maar kunnen bedenken, ik vind het goed. Nou ja, ik heb wel grenzen, maar euh, die liggen wel ver weg.”

Op mijn vraag hoe ver weg antwoordt ze:

“Nou stel (...) je wil op een motor de kerk in, dan zeg ik: nee dat moeten we maar niet doen. En het moet inhoud hebben. (...) als je inderdaad gewoon een leuk verhaal wilt, over je poes, om even flauw te zeggen hè, maar iemand die zich wel even in jou verdiept en dan een leuk verhaal schrijft, nou prima, maar dat doe ‘k niet. Bij mij moet het wel inhoud hebben, anders doe ik er niet aan mee.”¹³⁶

¹³² Protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 314-318)

¹³³ Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 88)

¹³⁴ Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 20)

¹³⁵ Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 236-239)

¹³⁶ Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 243-263)

Op basis van de beschikbare informatie¹³⁷ kun je dus stellen dat Annegien dezelfde instelling heeft qua bronnen als Willemijn (ik pas me aan aan de vraag, maar moet er wel affiniteit mee hebben). Het verschil tussen beide zijn de geschiedenis – Willemijn verdiepte zich al tijdens haar theologieopleiding in o.a. energiewerk terwijl Annegien jarenlang werkzaam was als predikante – en (dientengevolge?) de clientèle – die bij Annegien voornamelijk bestaat uit randkerkelijken en bij Willemijn veel breder is. Het gevolg is dat Annegien over het algemeen meer gebruik maakt van kerkelijke elementen.

Neanske hecht veel waarde aan het unieke, persoonlijke verhaal, omdat ieder mens uniek is.¹³⁸ Hoewel dit in onze samenleving geen bijzonder choquerende uitspraak is, is het interessante aan Neanske dat deze kernwaarde ook daadwerkelijk in de praktijk wordt gebracht en een grote rol speelt in haar werk. Dit blijkt bijvoorbeeld in de korte dialoog die we improviseren, waarin ik haar benader als klant die graag een zweethutritueel wil doen. Neanske gaat hier niet in mee, want “het hoort niet bij je collectieve verhaal en het hoort niet bij je persoonlijk verhaal.”¹³⁹ In plaats van klakkeloos een ritueel uit een andere cultuur over te nemen, gaat ze op zoek naar waarom iemand zoiets wil, wat zit daar achter? En hoe kan dit zo vormgegeven worden dat het wél aansluit bij het persoonlijke en het collectieve verhaal? Doel is iets te vinden waarvan je kunt zeggen: “dit hoort bij mij, dit is wie ik ben, en mijn vrienden, familie herkennen me daar ook in.”¹⁴⁰ Dit aansluiten op het individuele en collectieve verhaal (leefomgeving inbegrepen) lijkt op het eerste gezicht te betekenen dat Neanske in haar werk een grote flexibiliteit kent wat bronnen betreft en zich daarin weinig laat leiden door wat wel of niet haar eigen bronnen zijn. Ik denk dat we daarmee echter te makkelijk voorbij zouden gaan aan twee zaken. Ten eerste wijst de waardering voor de uniciteit van het individu op zichzelf al op een bepaalde levensbeschouwing, die we zowel aan de humanistische achtergrond van Neanske als aan de tijdgeest zouden kunnen verbinden, en hoewel dit niet zozeer een rituele bron betreft, is het wel degelijk een inkadering van het ritueel. Zoals ze zelf ook al aangeeft: wanneer een ritueel geen uitdrukking van deze uniciteit is, gaat zij op zoek naar hoe dit wel bereikt kan worden. Ten tweede komen rituelen altijd voort uit de in de inleiding beschreven ‘stuff’, iets wat Neanske

¹³⁷ Ik baseer me slechts op wat de ritueelbegeleiders in de gesprekken aangaven

¹³⁸ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 467-469)

¹³⁹ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 493)

¹⁴⁰ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 503-504)

zelf ook aangeeft wanneer ze gebruik maakt van wat zij “algemeen menselijke symboliek”¹⁴¹ noemt, bijvoorbeeld het aansteken van een kaars. Ik zou persoonlijk wat voorzichtiger zijn met het benoemen van wat “algemeen menselijk” is, maar waar Neanske hier mijns inziens op doelt is een (al dan niet) cultureel bepaald symbolisch besef dat het aansteken van een kaars een rituele handeling is die je uitvoert “om licht te maken in de duisternis, om te gedenken, om...”¹⁴² Dit symbolische besef is zo sterk deel van onze ‘stuff’ dat we het bijna automatisch als een rituele handeling ervaren. De betekenis die er vervolgens aan wordt gegeven verschilt per persoon, maar de collectieve symboliek van onze cultuur in zijn meest impliciete vorm lijkt – wederom op basis van de beperkte kennis die je in een gesprek van één uur kunt opdoen – de bron te zijn waaruit Neanske in haar rituelen put.

Petra’s bronnen komen in haar verschillende antwoorden wat explicieter naar voren. Zoals immers al vaker ter sprake is gekomen, maakt zij niet zo’n helder onderscheid tussen de reeds bestaande rituelen en haar eigen werk.¹⁴³ Beide vervullen dezelfde functie, alleen in sommige gevallen sluit de taal van een ritueel niet (meer) aan bij de taal die de mensen spreken, en dan is er behoefte aan een vertaling. In zo’n geval kun je “flikkersterren”¹⁴⁴ gebruiken in plaats van kaarsjes, maar het idee blijft hetzelfde. Petra’s bronnen zijn dus voor een groot deel bestaande rituelen en tradities, met dit verschil dat zij zich in haar werk “als een vis in het water”¹⁴⁵ voelt en “speelt”¹⁴⁶ met deze ‘stuff’. Petra lijkt er weinig moeite mee te hebben vrijelijk uit allerlei tradities te gebruiken, mits – en dat is heel belangrijk – mits het uiteindelijk leidt tot verbinding. Wanneer “shoppen en hoppen” je helpt om tot die kern te komen kan het absoluut geen kwaad, maar wanneer het een manier is om moeilijkheden en confrontaties uit de weg te gaan, dan functioneert het niet.¹⁴⁷ Net als Neanske – zij het een stuk explicieter – maakt Petra dus gebruik van bestaande symboliek, taal en handelingen en past zij deze bronnen toe binnen haar eigen kader. Waar dit kader bij Neanske de sterke waardering van de uniciteit van het individu is, is dit Petra het verbinden met de kern. In beide gevallen is de schijnbare openheid voor het zingevingskader van de klant dus wel degelijk ingekaderd in een omvattende structuur.

¹⁴¹ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 533)

¹⁴² Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 533-534)

¹⁴³ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 73-94), etc.

¹⁴⁴ Dit prachtige Limburgse woord wilde ik de lezer niet onthouden.

¹⁴⁵ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 219)

¹⁴⁶ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 217)

¹⁴⁷ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 382-400)

Ten slotte komen we bij Jeanette. Zoals ik in paragraaf 2.1.4 al aangaf, vermeldt zij haar bronnen behoorlijk expliciet: ze maakt gebruik van sjamanistische technieken en symboliek. Ze heeft hier een nuchtere kijk op en is zich ervan bewust dat ze zichzelf niet kan vergelijken met traditionele sjamanen, maar dat weerhoudt haar er niet van om dankbaar gebruik te maken van hun wijsheid om mensen in onze samenleving op pad te helpen. Ze geeft daarbij overigens wel aan dat deze traditie een persoonlijke ‘touch’ krijgt, en dat ze de afgelopen jaren druk bezig is geweest uit te zoeken: “Wat is nu mijn manier? (...) wat is nou echt Jeannette?”¹⁴⁸ In die zin weet ze de ‘stuff’ van het sjamanisme op een vloeiende manier te verbinden met de ‘stuff’ uit haar eigen achtergrond en cultuur.

Neanske blijft graag dichtbij het collectieve verhaal van de klant, terwijl Jeanette veel heeft aan de wijsheid uit een hele andere traditie. Annegien vindt haar rituele bronnen vooral in de kerk, terwijl Petra en Willemijn een praktisch eindeloze voorraad rituele bronnen hebben. Wat opvalt is echter niet zozeer het feit dat de verschillende respondenten verschillende rituele bronnen hebben, maar vooral de manier waarop er mee om wordt gegaan. Iedere respondent – hoewel Willemijn in de minste mate – heeft in zekere zin een eigen kader ontwikkeld waarbinnen deze bronnen een plaats krijgen. Dit kader komt bij sommigen heel helder (en vaak) naar voren, terwijl het bij de ander wat meer verborgen is, en is sterk door eigen voorkeuren gekleurd, waardoor het uiteindelijk bepaalt welke bronnen worden toegepast en hóe die worden toegepast. Om die reden is de eerdergenoemde kritiek (zie 2.1.6) over knip-en-plakwerk in mijn ogen dan ook niet op de respondenten van toepassing. De traditionele structuur waarbinnen de gebruikte rituele bronnen functioneerden is niet (meer) relevant, maar daarvoor in de plaats is een nieuwe structuur gekomen. Die structuur verschilt per ritueelbegeleider – en sluit in die zin weer aan bij de meer overkoepelende structuur in onze samenleving waarin individualiteit hoog gewaardeerd wordt – maar is in zichzelf een coherent geheel waarbinnen de verschillende rituele bronnen op hun plaats vallen. De manier waarop traditionele ritueel experts jarenlang met hun rituelen de waarden van een samenleving uitdrukten volstaat vaak niet meer, maar daarvoor in de plaats zijn de ritueelbegeleiders gekomen, die als geen ander de taal van nu begrijpen.

¹⁴⁸ Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 599-602)

3.3. Ervaring van de werkelijkheid

Het laatste onderwerp dat ik hier wil behandelen is een klein onderwerp, maar wel iets dat meerdere malen bij de verschillende respondenten onverwachts naar boven kwam en daarmee om verheldering vraagt. Het gaat om het idee dat rituelen een manier zijn om de werkelijkheid op een andere manier te ervaren, begrijpen en verwerken dan andere vormen van handelen. De persoon waar dit in mijn ogen het sterkst naar voren kwam is Jeanette. Een mooi voorbeeld is wanneer ze over haar therapeutische werk vertelt en ik onterecht aanneem dat dat de vorm krijgt van gesprekken. Ze antwoordt verbaasd:

“Gesprekken?! Nou ik ben niet zo praterig euh, ja ook wel natuurlijk, om dingen te snappen, (...) ik kijk altijd even in een kwartiertje: waar staat diegene? Hè, wat neem je mee voor energie? En dan doen we lijfwerk.”¹⁴⁹

Deze beperkte waardering van het woord komt meerdere malen terug, bijvoorbeeld wanneer ze vertelt over contact maken met “de andere wereld” en ik mij afvraag waarom je daarmee in contact zou willen komen. Ze antwoordt:

“Omdat daar kennis is die jij niet hebt. En dat je daar informatie krijgt die jij niet kan bedenken, dus je krijgt op een heel ander niveau krijg jij informatie, of krijg je een ritueel waardoor het ... ja iets aan iemand wordt duidelijk gemaakt enne... waardoor die dingen kan snappen. Of dat het gewoon veel dieper doorwerkt. Niet wat je met je hoofd kan snappen, maar op een ander niveau, waardoor je ja, helderder wordt, blijer...”¹⁵⁰

Een paar minuten later brengt Jeanette deze stelling in de praktijk door het ‘praterige’ even los te laten en mij kennis te laten maken met de trommel. We kunnen dus stellen dat voor Jeanette het woord wel degelijk een functie heeft – “om dingen te snappen” – maar deze is beperkt. In een ritueel kun je op een heel ander niveau kennis verkrijgen. Daarbij komt dat je deze kennis niet alleen op een andere manier verkrijgt, maar ook op een andere manier opslaat. Mijn vraag “je bent niet echt een prater hè?”¹⁵¹ wordt beantwoord met:

“Dat is niet altijd mijn sterkste kant. Maar goed, als je het echt kan voelen, dan neem je het mee, en dan zit het in je systeem, en dan kan jij - ook al ben je dertig - kan jij daar weer, dat zit in je ziel, kan

¹⁴⁹ Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 239-241)

¹⁵⁰ Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 454-458)

¹⁵¹ Dat is inderdaad een suggestieve vraag, maar deze kwam voort uit meerdere opmerkingen van Jeanette's zijde die deze vraag eigenlijk al lang hadden beantwoord.

je altijd naar dat beeld terug. Dus dat is een ervaring, ja, wat je altijd... op het moment dat je het nodig hebt weer wakker gemaakt kan worden.”¹⁵²

Je kunt door te *voelen*, door te *ervaren*, de opgedane kennis de rest van je leven in je dragen.

Ook bij Petra komen we een dergelijke beperkte waardering van het woord en het rationele begrijpen tegen. Zij geeft aan dat het bespreken van allerlei theorieën erg interessant kan zijn, maar dan in de collegebanken en niet wanneer je tot de kern wilt komen.¹⁵³ Op zo’n moment is het van belang een sfeer van liefde en vertrouwen te hebben “en dan maakt het allemaal niet zo heel veel uit of de dingen dan euh wel of niet zo benoemd worden.”¹⁵⁴ Zoals ik in 2.3.2 al aangaf, is het doel van een ritueel om in contact te komen met die kern, en wanneer je daarmee in contact bent, weet je welke richting je uit moet in je leven. “En dat doe je door te voelen. Door puur te voelen.”¹⁵⁵ Elders weidt ze hier verder over uit:

“De enige autoriteit die jou daarbij kan leiden, is dat raken aan die kern, dat je dan een gevoel overkomt – en dat kan ik niet omschrijven en er zijn natuurlijk mensen zat, theologen zat, die zeggen: jaa, dat is zo subjectief, want ze gaat van d’r gevoel uit. Dan denk ik jaa, dat is als je bang bent, heb je cijfertjes nodig, want dat geeft je een schijnzekerheid, de hele wetenschap is een schijnzekerheid. (...) De momenten waarop ik bij een meditatie of een spirituele ervaring voelde: dit is waar. Dat is zó meer waar dan wanneer ik een wetenschappelijk onderzoek lees!”¹⁵⁶

Annegien, Willemijn en Neanske hebben het niet over speciale kennis op de manier van Petra en Jeanette, maar sluiten wel aan bij wat Jeanette zegt over de invloed van de ervaring van een ritueel op de rest van je leven. Willemijn noemt dit een aantal keer “transformatie”¹⁵⁷ en zegt daarover: “Een ritueel doet iets met je. (...) Als het goed is, kom je er anders uit dan je erin gaat, anders was het geen ritueel.”¹⁵⁸ Een moment dat dus gewoonlijk onopgemerkt voorbij was gegaan, wordt door het ritueel veranderd in een transformerende handeling. Annegien geeft hier een mooi praktijkvoorbeeld van wanneer ze over scheiding spreekt. Dit moment is praktisch gezien niet veel meer dan het zetten van een handtekening en daarmee aangeven niet langer samen door het leven te willen. De gevolgen daarvan kunnen echter voor alle partijen – en vooral voor de kinderen – zeer desastreus zijn. Volgens Annegien kan

¹⁵² Protocol interview met Jeannette Vaillant, 30-05-2012 (r. 399-402)

¹⁵³ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 184-190)

¹⁵⁴ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 220-222)

¹⁵⁵ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 331-332)

¹⁵⁶ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 518-525)

¹⁵⁷ Protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (o.a. r. 299; 459)

¹⁵⁸ Protocol interview met Willemijn Jonkers, 05-06-2012 (r. 295-297)

een ritueel de beleving van een dergelijk moment drastisch veranderen: door te beseffen dat het ooit goed was, dat je samen goede ouders voor de kinderen wilt blijven, etc., beïnvloedt zo'n ritueel niet alleen de ervaring van het moment zelf, maar de rest van hun leven.¹⁵⁹

Neanske wil dit moment vooral uittillen boven het alledaagse en verbinden aan een groter geheel, waardoor het betekenis krijgt.

Zo zien we dat alle vijf de respondenten van mening zijn dat een ritueel ons rationele en talige begrijpen van de werkelijkheid overstijgt. Hoe het ook genoemd of verpakt wordt: het ritueel zorgt ervoor dat dat bijzondere moment wordt opgetild uit de aaneenschakeling van momenten die het leven is en daarmee betekenis krijgt. Dit effect *kan niet* bereikt worden door woorden alleen, daarvoor is een ritueel nodig. Jeanette en Petra gaan hier nog een stukje verder in door te beweren dat een ritueel je heel direct in contact kan brengen met kennis die richting geeft aan je leven, kennis die niet via de algemeen bekende kanalen als woorden en gesprekken tot je kan komen. Hoewel het opvallend is dat beide ondanks hun sterk verschillende achtergronden tot zulke sterk overeenkomende conclusies komen, zou het te ver gaan hier algemene conclusies over ritueelbegeleiders uit te trekken. Wel kunnen we stellen dat een ritueel in de ogen van al mijn respondenten een manier van omgaan met de werkelijkheid is die andere mechanismes niet bieden, een manier die op sommige momenten essentieel is.

¹⁵⁹ Protocol interview met Annegien Ochtman, 05-06-2012 (r. 304-338)

4. THEORETISCH KADER EN TERUGKOPPELING

In het vorige hoofdstuk heb ik een aantal opvallende zaken verder verdiept en uitgewerkt, maar ik heb me daarbij nog altijd grotendeels laten leiden door de in interviews verzamelde data. Zolang deze data op zichzelf staat, heeft het echter weinig betekenis voor de studie naar ritueel, vandaar dat ik dit hoofdstuk wil gebruiken om de opvallende zaken uit het vorige hoofdstuk in contact te brengen met relevante literatuur uit de ritueelstudies, om mijn onderzoek in een breder perspectief te plaatsen en die manier iets te laten toevoegen aan de studie naar ritueel.

4.1. Omvattend betekenisuniversum

Zoals ik in het vorige hoofdstuk al aangaf, is dit begrip afkomstig van Neanske, die ermee doelt op het grotere geheel waar ieder individu deel van uitmaakt en dat in een ritueel met ons individuele levensverhaal wordt verbonden. In die paragraaf kwam ik tevens tot de conclusie dat iedere respondent het in zekere zin over de verbinding met een dergelijke omvattend betekenisuniversum heeft, alleen dat Neanske hier met de door haar geïntroduceerde term het meest analytisch mee omgaat en daarmee een basis legt voor verder onderzoek naar dit grotere geheel. In een artikel over humanistische rituelen geeft ze een exactere definitie van het begrip, namelijk:

“Bedoeld wordt dat het symbool (het ritueel) verwijst naar (elementen van) een op de levenspraktijk afgestemd samenhangend en gedeeld geheel van uitgangspunten, opvattingen en waarderingen die we voor waar en waardevol houden en die samen het zingevende kader vormen voor individu of groep.”¹⁶⁰

In de conclusie van paragraaf 3.1 stel ik dat er twee lijnen zichtbaar zijn die vaak sterk met elkaar zijn verbonden: het meer abstracte transcendente betekenisuniversum en het meer concrete sociale betekenisuniversum. Dit zijn zoals ik al aangaf geen losse universums, maar eerder verschillende elementen van het grotere geheel. Deze opvatting zien we in de genoemde definitie terugkomen: enerzijds gaat het over abstracte begrippen als “opvattingen” en “waardevol”, terwijl het tegelijkertijd heel concreet is gebaseerd op “de levenspraktijk” (wat immers vrijwel altijd een sociaal gebeuren is) en “individu of groep”. Dit laatste is van

¹⁶⁰ Mooren & Tuinman, 2009

belang omdat de twee lijnen niet altijd zo strak met elkaar verbonden zijn. Willemijn bijvoorbeeld geeft aan veel waarde te hechten aan de sociale groep rondom de persoon/personen heen, maar voert soms tevens individuele rituelen uit waarbij geen sociale groep aanwezig is.¹⁶¹ Om goed zicht te krijgen op de verschillende lijnen binnen dit betekenisuniversum zal ik ze daarom apart behandelen.

4.1.1. Abstract en transcendent

Het gaat hier in feite over het *zingevingskader* binnen het ritueel¹⁶², een term die Mooren en Tuinman wellicht met het oog op hun humanistische publiek hebben ontweken, maar die ook op seculiere zingeving van toepassing kan zijn. Zij geven aan dat het betekenisuniversum voor een gelovige naast het wereldlijke betekenisuniversum sterk verbonden is met een “omvattende bovenwereldlijke werkelijkheid, die bovendien vaak als ‘heilig’ wordt gezien.”¹⁶³ In het geval van een seculier ritueel is deze bovenwereldlijke dimensie uiteraard afwezig, maar het zingevingskader niet, die wordt gevormd door “een werelds geheel van gedeelde en samenhangende betekenissen.” Als voorbeeld geven ze hierbij de nationale dodenherdenking, waarbij een serie symbolische handelingen verwijst naar ervaringen als rouw en dankbaarheid, daarmee waarden als vrijheid en eerbied voor het menselijk leven bevestigend.¹⁶⁴ Nu we hebben vastgesteld wat dit zingevingskader inhoudt en dat het op zowel religieuze als niet-religieuze rituelen van toepassing is, kunnen we wat meer de diepte in duiken om te ontdekken: wat gebeurt er nu eigenlijk in een ritueel wanneer men zich met dit zingevingskader ‘verbindt’ of – zoals Mooren en Tuinman het noemen – wanneer het present wordt gesteld? Ik richt mij hierbij op Lukken, die deze zaak in zijn bekende *Rituelen in Overvloed* direct aan het begin aan de orde stelt. Volgens Lukken heeft de toenemende invloed van de positieve wetenschappen op de samenleving als gevolg dat we de werkelijkheid steeds gefragmenteerder waarnemen. Hij stelt zichzelf daarom de vraag “Hoe komen wij in contact met de bredere en diepere werkelijkheid?” en geeft daarbij voor het gemak meteen het antwoord. Volgens hem zijn er twee manieren: je kunt over deze

¹⁶¹ Aangezien ik me in dit hoofdstuk hoofdzakelijk baseer op wat ik in eerdere hoofdstukken heb behandeld, lijkt het me overbodig iedere referentie naar de interviews weer te voorzien van een bronvermelding.

¹⁶² Daarmee behandel ik in deze paragraaf dus iets anders dan in bijvoorbeeld paragraaf 2.3, waarin het zingevingskader van de ritueelbegeleider een grote rol speelde.

¹⁶³ Allen citaten in dit stuk komen uit onderstaand artikel, dat slechts enkele bladzijden beslaat en dus niet telkens opnieuw vermeldt hoeft te worden.

¹⁶⁴ Mooren & Tuinman, 2009

werkelijkheid filosoferen en theologiseren, of je kunt er met heel je wezen aan deelnemen.¹⁶⁵ Dit laatste is wat er in een ritueel gebeurt en is wat Lukken symboliseren noemt. In het symboliseren spelen drie elementen een rol: dingen, woorden en handelingen, die Lukken aanduidt als respectievelijk symbolen, symbooltaal en symboolhandelingen. Ik zal hier niet al te uitvoerig bij stilstaan, maar slechts bij enkele hoofdzaken, vooral wanneer deze tot conclusies ten opzichte van mijn onderzoeksresultaten leiden. Wat Lukken ervaart als eigen aan een symbool is dat het een “gewoon ding” is dat onmiddellijk (d.w.z.: zonder behoefte aan verstandelijke uitleg of verklaring) een verwijzing is naar een diepere werkelijkheid. “*Symbolen kun je dan ook niet bedenken*”, stelt hij, en zijn daarin anders dan *tekens* die wel door een verstandelijk proces tot stand komen. Hij maakt hier een mooie vergelijking met de werking van geur: de geur van een natte cape brengt je terug in je schooljaren. Op een vergelijkbare zintuiglijke manier werken symbolen. Dit is een interessant gegeven met het oog op mijn onderzoekspopulatie, die zelf rituelen maakt en daarbij ook zelf betekenis geeft aan bepaalde ‘symbolen’. Een voorbeeld hiervan komt van Petra, die vertelt over de begrafenis van een mevrouw die iets bijzonders had met zowel bomen als engeltjes. De familie vond het moeilijk om daarin een keuze te maken, aangezien het allebei belangrijk was, maar Petra vertelde ze dat er geen keuze gemaakt hoefde te worden, aangezien “dat het allebei symbolen zijn die het aardse met het hemelse verbinden, dat het gaat om die reis daartussen”¹⁶⁶ Ook bij de andere respondenten komen we dergelijke verstandelijke verklaringen tegen. Om nog een voorbeeld te noemen: Neanske die haar klant overtuigt dat een kaars niet per se christelijk is, maar “algemeen menselijke symboliek, (...) om licht te maken in de duisternis.”¹⁶⁷ De vraag is echter of we bij deze voorbeelden kunnen spreken van een verstandelijke verklaring, aangezien de gebruikte dingen wel degelijk die symboolfunctie hebben (de engeltjescollectie roept talloze herinneringen op aan de overledene, een kaars aansteken voelt vaak toch plechtig of eerbiedig). Er is wel sprake van een verstandelijke verklaring, maar die komt pas achteraf, op het moment dat het symbool zijn symboolwaarde eigenlijk al heeft bewezen.¹⁶⁸ Op eenzelfde wijze bespreekt Lukken symbooltaal en -handeling, waarbij hij telkens het onderscheid maakt tussen symbool en teken, en waarbij het van belang is dat alle drie in het ritueel aanwezig zijn om ervoor te zorgen dat men de

¹⁶⁵ Lukken, 1999 (pp. 17-18)

¹⁶⁶ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 573-588)

¹⁶⁷ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 531-533)

¹⁶⁸ Lukken, 1999 (pp. 19-23)

werkelijkheid met het hele wezen ervaart. De “ervaring met het hele wezen” geschiedt ongeacht verstandelijke uitleg of intentie. Dit is waar Neanske op lijkt te doelen wanneer zij spreekt over aansluiten bij de collectieve symboliek en Willemijn wanneer zij rekening houdt met de aanwezigen: het symbool moet “de logica van geur” hebben, anders werkt het niet. Het moet aansluiten bij het betekenisuniversum van het individu, anders kan het deze “logica van geur” niet hebben. In die zin zou je dus kunnen stellen dat verandering van rituelen niet alleen wenselijk is, maar zelfs een voorwaarde is om het een ritueel te laten zijn. Wanneer een ritueel qua vorm exact hetzelfde blijft terwijl het betekenisuniversum – waaronder de leefwereld – van mensen verandert, verliezen de symbolen hun kracht en is wat eens een ritueel was niets meer dan een “tekenhandeling”: we hebben afgesproken dat deze handeling dit betekent, maar de intrinsieke kracht is verdwenen. Of met de woorden van Petra: “je hebt een levende traditie en je hebt een dode traditie.”¹⁶⁹ In de manier waarop mijn respondenten aandacht hebben voor het betekenisuniversum zouden zij in die zin wel eens een voorbeeld kunnen zijn voor de traditionele zingevingsinstituten.

4.1.2. Concreet en sociaal

Iedereen die wel eens een kerkelijke bruiloft heeft meegemaakt, kent het moment waarop de aanwezigen toezeggen het nieuwe stel te ondersteunen en in hun midden op te nemen. Hetzelfde gebeurt bij de doop. Hier wordt het bijzonder expliciet gemaakt dat de mens geen individueel wezen is, maar deel van een gemeenschap. In deze paragraaf wil ik dezelfde vraag stellen als in de vorige: op welke wijze wordt in een ritueel de verbinding gelegd tussen de individu(en) en het *sociale* omvattend betekenisuniversum – de mensen om hen heen?

Deze sociale functie wordt door een groot aantal wetenschappers gezien als de belangrijkste functie van een ritueel, ook wanneer dit in het ritueel minder expliciet benoemd wordt. De basis van deze visie werd meer dan een eeuw geleden gelegd door Émile Durkheim en heeft nog steeds veel invloed in de huidige studie naar ritueel. Durkheim maakte een sterk onderscheid tussen wat hij “heilig” en “profaan” noemt en was van mening dat “het heilige” eigenlijk een afspiegeling is van de sociale orde die door middel van rituelen in stand wordt gehouden. Rituelen zijn vormgegeven om intense gevoelens op te roepen waarin het individu iets ervaart dat groter is dan hijzelf en zich daarmee wil vereenzelvigen. De verhouding is dus

¹⁶⁹ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 75)

volgens Durkheim vooral een conservatieve: de sociale orde wordt door het ritueel in stand gehouden. Nadien is Durkheims theorie door talloze wetenschappers is bekritiseerd, aangepast, of verworpen. Voorbeelden zijn Radcliffe-Brown, die stelt dat het proces complexer en vooral wederkeriger is dan Durkheim wil doen geloven, en daarbij veel waarde hecht aan de sentimenten die rituelen oproepen, en Van Gennep, die het beroemde systeem ontwierp waarin iemand in een overgangsritueel tijdelijk buiten de sociale orde wordt geplaatst om vervolgens een nieuwe positie in te nemen.¹⁷⁰

Het probleem van al deze theorieën is dat ze met wat goede wil stuk voor stuk toe te passen zijn op de rituelen die in de interviews besproken zijn. Ook Evans-Pritchard kwam in zijn onderzoek tot deze ontdekking. Volgens hem zegt dat wellicht meer over de theorieën en onze toepassing daarvan, dan over de rituelen zelf. Hij kwam zodoende op een nieuwe benadering waarin hij het ritueel vooral zag als de zichtbare uiting van religieuze (in deze context misschien beter: zingeving-)concepten van een samenleving. Analyse van deze concepten kan leiden tot inzicht in de waarden van een sociale groep.¹⁷¹ Daarmee zegt hij eigenlijk dat de uitgebreide analyse van een ritueel inzicht kan geven in het omvattende betekenisuniversum van de sociale groep waarin een bepaald ritueel wordt voltrokken. Dat brengt de conclusie van deze paragraaf in overeenstemming met wat ik reeds in paragraaf 3.1 (en verschillende ritueelbegeleiders al namens onze gesprekken) concludeerde(n), namelijk dat de rituelen worden aangepast aan het omvattend betekenisuniversum van de sociale groep rondom de individu(en) die in het ritueel centraal staan. Het verschil met de samenlevingen die bovenstaande wetenschappers bestudeerden echter, is ten eerste dat het ritueel hier geen volledige samenleving, maar een fluïde groep rondom bepaalde personen betreft, ten tweede dat het ritueel wordt vormgegeven door een ritueelbegeleider die het ritueel bewust aanpast aan dit betekenisgeheel, waardoor er een circulair proces ontstaat waarin het ritueel zowel gebaseerd is op, als uiting geeft aan het omvattend betekenisuniversum. Het feit dat dit gebeurt is echter een observatie op zich, die – ondanks de sterke individualisering van de samenleving – boven alles uiting geeft aan een sterke waardering van de sociale groep. Als rituelen daadwerkelijk een graadmeter zijn voor de samenleving valt het met die individualisering nog wel mee.

¹⁷⁰ Bell, 1997 (pp. 23-60)

¹⁷¹ Bell, 1997 (pp. 34-35)

4.2. Rituele bronnen

In paragraaf 3.2 kwam ik na analyse van de verschillende bronnen van de respondenten tot de conclusie dat deze – hoewel er aan de bronnen zelf vaak nauwelijks grenzen lijken te zijn – worden toegepast binnen een coherent persoonlijk interpretatiekader. Een bekend werk op het gebied van de “*reinvention*” van (overgangs)rituelen is Grimes’ *Deeply into the Bone*. In de inleiding daarvan vertelt hij hoe hij als ritueelwetenschapper steeds vaker vragen krijgt over het ‘uitvinden’ van rituelen bij een specifieke gebeurtenis. Hij gebruikt hiervoor de woorden “*inventing*” en “*imagining*”. Dit boek is gedeeltelijk een reactie op deze verzoeken en wil zowel een wetenschappelijk en informatief werk over overgangsrituelen als meer geëngageerde populaire literatuur zijn, en daarmee mensen aanzetten tot kritische reflectie op hun eigen ervaringen en die van anderen, waarbij nieuwe rituele creativiteit tot de eventuele gevolgen behoort. In deze paragraaf zal ik zijn visie op het gebruik van externe rituele bronnen uiteenzetten en vergelijken met wat de ritueelbegeleiders mij vertelden.

Hoewel Grimes graag “de professor speelt” door te zeggen dat rituelen in hun culturele context thuishoren, ziet hij ook in dat we veel kunnen leren door rituelen uit andere tijden en plaatsen te bestuderen. Rituelen bouwen altijd voort op wat ervoor was: op – wat ik in paragraaf 3.2 ook al noemde – de ‘stuff’ uit onze culturen en tradities. Hij doet daarbij een opvallende uitspraak, namelijk dat rituelen niet *kunnen* overleven zonder “reimagining” en “reinvention”. Dit “reinventing” kun je vele namen geven, maar het gaat uiteindelijk om het besef dat rituelen vloeiende processen zijn.¹⁷² Het boek is ingedeeld in hoofdstukken die telkens een andere overgang behandelen met in ieder hoofdstuk een paragraaf over *reinvention*, waarin Grimes’ persoonlijke opvattingen een grote rol spelen met als doel de lezer uit te dagen tot reflectie en discussie. Uitdaging aangenomen.

Het lezen over rituelen uit andere tijden en plaatsen kan vaak enthousiasmerend of romantiserend werken met als gevolg een neiging de gebruiken klakkeloos over te nemen. Grimes stelt voor dat je in zo’n geval eerst heel levendig gaat voorstellen hoe dat echt zou gaan, waarschijnlijk ben je dan snel genezen. Het nadeel daarvan is echter dat je het dan helemaal laat zitten en het bij fantaseren laat, en dat is ook niet de bedoeling, Grimes ziet namelijk wel degelijk waarde in overgangsrituelen. Het best kun je beginnen het proces van

¹⁷² Verkorte weergave van de inleiding: Grimes, 2000 (pp. 2-13)

(in dit geval) geboorte aandachtig te volgen, beginnen bij de concrete lichamelijk-zintuiglijke situatie, die biedt vaak al genoeg aanknopingspunten voor eigen rituele creativiteit. Vanuit deze basis kun je vervolgens ook naar gebruiken van anderen kijken en ervan leren, maar wanneer je die andere gebruiken als startpunt gebruikt gaat het fout en haal je zaken uit hun context. Het proces van het uiteindelijke uitvinden van het ritueel vereist veel oefening in een veilige omgeving waarin het niet erg is om je af-en-toe eens ongemakkelijk te voelen. Ten slotte is het belangrijk de resultaten te evalueren. Het is een heel proces dat in andere culturen erg vreemd lijkt, maar het past nu eenmaal goed bij de westerse manier van leven.¹⁷³ In de andere hoofdstukken gaat Grimes nog wat uitgebreider op enkele specifieke zaken in. Zo behandelt hij in het hoofdstuk over initiatie voornamelijk ethische kwesties die komen kijken bij het overnemen van rituelen uit andere tradities, zoals het protest vanuit verschillende indianenstammen tegen het gebruik van hun traditionele rituelen door niet-indianen die er vaak ook nog geld mee verdienen.¹⁷⁴ In het hoofdstuk over huwelijk pleit Grimes voor een meer inclusieve ceremonie, omdat de huidige veel te eenzijdig zoetsappig is en daarmee geen realistische weergave van het huwelijk zelf, dat bergen en dalen kent.¹⁷⁵ Bij dodenrituelen uit Grimes ten slotte de kritiek dat we te weinig in contact staan met onze doden. Geïnspireerd door andere culturen stelt hij voor dat we narratieven ontwikkelen waarin het leven met de overledenen verhaald wordt, maar dat moeten dan wel verhalen zijn die in onze cultuur passen.¹⁷⁶

Zoals ik in het begin van de paragraaf al aangaf, is Grimes er met dit werk vooral op uit om mensen aan te zetten tot reflectie en discussie. Om die reden zal hij op sommige plaatsen ongetwijfeld wat meer chargerend geweest zijn dan hij gewoonlijk is. Desalniettemin is er een duidelijke lijn uit zijn persoonlijke meningen te halen, die er vooral uit bestaat dat we van rituelen uit andere culturen kunnen leren, niet door ze klakkeloos over te nemen, maar door erdoor geïnspireerd te worden onze eigen rituelen opnieuw voor te stellen en uit te vinden. Op basis van deze opvatting meent hij vervolgens te kunnen stellen dat onze rituelen vaak te ver van de werkelijkheid af staan, getuige zijn commentaar op de westerse huwelijks- en begrafenisrituelen.

¹⁷³ Grimes, 2000 (pp. 83-85)

¹⁷⁴ Grimes, 2000 (pp. 142-144)

¹⁷⁵ Grimes, 2000 (pp. 210-214)

¹⁷⁶ Grimes, 2000 (pp. 275-282)

De twee respondenten die bij het lezen continu door mijn hoofd spookten waren Neanske en Jeanette. Neanske omdat zij op sommige plaatsen in het interview bijna letterlijk de mening van Grimes leek te verkondigen. Een mooi voorbeeld dat ik al eerder heb aangehaald is de klant die een zweethut wil: Neanske gaat hier niet in mee, maar ze keurt het ook niet af. In plaats daarvan onderzoekt ze waar deze wens vandaan komt en hoe ze dit zo vorm kan geven dat het binnen de collectieve symboliek van de klant past. Jeanette bevindt zich uiteraard aan de andere kant van het spectrum: zij ervaart een roeping in het sjamanisme en baseert haar rituelen sterk op een traditie die van oorsprong geen deel uitmaakt van haar collectieve verhaal. Grimes zou hier waarschijnlijk harde kritiek op leveren en het in lijn met de aangehaalde protesten als diefstal zien.

Het feit echter dat ik hier een dergelijke soepele vergelijking tussen mijn respondenten en Grimes kan trekken, geeft aan dat hij met zijn opvatting geenszins een wetenschappelijk metaperspectief nastreeft. Hij presenteert zich eerder als een mens die ook op zoek is naar hoe hij rituelen kan toepassen in zijn leven en omgeving. Hij is daarbij geïnspireerd door de realiteit die ritueel in sommige culturen is, maar wil tegelijkertijd waken voor de valkuil om al te klakkeloos zaken uit hun verband te rukken. In dit boek doet hij een voorzichtige poging hiervoor een kader te construeren, een kader met een visie op de bestaande rituelen in onze eigen en in andere culturen. Dit kader is geen theoretisch model, maar een werkmodel dat dient om de in onze samenleving bijna eindeloze rituele bronnen een plaats te geven. Mijn respondenten hebben een vergelijkbare zoektocht ondernomen en zijn tot vergelijkbare modellen gekomen, die soms meer en soms wat minder overeenkomen met die van Grimes. Dat maakt de een daardoor echter niet beter of geschikter dan de ander, het zijn slechts uitingen van een persoonlijke identiteit, die in onze samenleving zo wordt gewaardeerd. Het lijkt me dan ook niet vruchtbaar om de verschillende opvattingen hier tegenover elkaar te zetten en een lijstje van overeenkomsten en verschillen op te stellen. Zinvoller is het een meer overkoepelende conclusie te trekken, namelijk dat Grimes bij deze aansluit bij mijn conclusie van paragraaf 3.1 door net als de geïnterviewde ritueelbegeleiders een kader gevonden te hebben waarin verschillende rituele bronnen een plaats vinden, een kader dat tegelijkertijd aansluit bij onze geïndividualiseerde samenleving. Wellicht is dat het achterliggende ‘geheim’ om op een succesvolle manier rituelen toe te kunnen passen in een samenleving waar het grote verhaal vooral bestaat uit een sterke waardering voor het kleine verhaal?

4.3. Ervaring van de werkelijkheid

Waar we de werkelijkheid gewoonlijk oppervlakkig of eenzijdig ervaren, biedt een ritueel een meer complete en betekenisvolle ervaring van deze werkelijkheid, tenminste, als we mijn respondenten en Lukken moeten geloven. Zo concludeerde ik in paragraaf 3.3 dat een ritueel een manier van omgaan met de werkelijkheid biedt dan andere vormen van handelen. Maar *hoe* gaat een ritueel dan om met de werkelijkheid? In de opmerkingen van de respondenten kwam regelmatig de beperktheid van woorden, rede en ‘hoofd’ naar voren en werd ritueel als alternatief gepresenteerd waarin een meer complete ervaring van de werkelijkheid richting en betekenis kan geven aan je leven. Lukken vat dit in veel gevallen wat rudimentaire idee in helderdere taal samen: Onder invloed van de positieve wetenschappen nemen we de werkelijkheid steeds gefragmenteerder waar, maar “door aan de werkelijkheid deel te nemen met alle vermogens, met heel het wezen, met verstand, gevoel en zintuigen” kunnen wij in contact treden met de bredere en diepere werkelijkheid.¹⁷⁷ Petra beschrijft op vergelijkbare wijze het lichaam als vervoermiddel naar wat zij de “kern” noemt.¹⁷⁸ Ook Grimes verwijst met alleen al de titel van *Deeply into the Bone*¹⁷⁹ naar deze meer lichamelijke dimensie van ritueel. Blijkbaar speelt het lichaam dus een belangrijke rol in de ervaring van de werkelijkheid. Op zich zou dit weinig verbazing moeten wekken, aangezien ons lichaam het *enige* middel is dat ons innerlijk in contact brengt met de werkelijkheid buiten ons. Of nog sterker: “De mens ís in feite zijn lichaam. Hij kan er in letterlijke zin geen afstand van nemen. Het is zijn rijkdom en tegelijk zijn gebrek. Via dit instrument heeft hij contact met de wereld om hem heen. Tegelijk vormt het de grens tussen hemzelf en al het andere. En wat niet te zien, te horen, te voelen, voor te stellen is, kan zijn lichaam niet kennen.”¹⁸⁰ Zo bezien zou het lichaam een belangrijke plaats moeten innemen in de bestudering van ritueel. Iemand die dat met mij eens is, is Catherine Bell, die omschrijft hoe het doel van ritualiseren omschreven kan worden als “de productie van een geritualiseerd lichaam” door middel van interactie met een gestructureerde en structurerende omgeving. Deze dynamiek wordt niet zozeer door één van de partijen gereguleerd, maar creëert in zichzelf het geritualiseerde lichaam. Het lichaam

¹⁷⁷ Lukken, 1999 (pp. 17-18)

¹⁷⁸ Protocol interview met Petra Ritzen, 17-05-2012 (r. 303-310)

¹⁷⁹ Grimes, 2000

¹⁸⁰ Amsterdam, 2001 (p. 104)

is daarmee niet alleen zoals Petra aangeeft een middel, een “voertuig”, maar een doel op zich.¹⁸¹

Daar komen we weer terug bij Lukken, die zich afvraagt hoe rite en mythe zich tot elkaar verhouden. Hij parafraseert Devisch: “De desbetreffende rituelen ontwikkelen zich veeleer vanuit zuiver lichamelijke handelingen. Het woord is daarbij ondergeschikt aan dit rituele handelen met alle zintuigen (...) De dynamische kracht van dit rituele handelen is het lichaam zelf als authentieke bron van het rituele proces.”¹⁸² Een bladzijde later zegt hij: “Het ritualiseren is erop gericht te doen wat het doet zonder datgene wat het doet, te brengen binnen de sfeer van het discours of het systematische denken.” Hij ziet hierin een zwakte van veel kerken, waarin het woord van tijd tot tijd teveel de overhand krijgt en te ver af staat van wat Lukken de “oorspronkelijke antropologische basis” noemt.¹⁸³ Hoewel ik denk dat we hier moeten uitkijken voor de valkuil orale culturen voor een “oorspronkelijke antropologische basis” aan te zien, lijkt het lichaam inderdaad een belangrijke basis te zijn voor het ritueel. Neanske zegt dat de traditionele zingevingsinstuten te weinig aandacht hebben voor de individuele symboliek en daarom steeds minder mensen aanspreken¹⁸⁴, wellicht zou hierin de ‘zwakte’ die Lukken noemt ook een rol kunnen spelen: de kerkelijke rituelen zijn soms teveel losgekoppeld van de lichamelijk oorsprong ervan. Hier ligt dus een uitdaging voor zowel de traditionele zingevingsinstuten als de ritueelbegeleiders: een ritueel gaat verder dan mooie woorden en afgesproken ‘symbolische’ (volgens Lukken dus teken-)handelingen, in een ritueel kan de werkelijkheid met het hele wezen ervaren worden, en hoe kan een mens dit anders dan door zijn lichaam?

¹⁸¹ Bell, 1992 (pp. 98-100)

¹⁸² Lukken, 1999 (p. 56)

¹⁸³ Lukken, 1999 (p. 57)

¹⁸⁴ Protocol interview met Neanske Tuinman, 08-06-2012 (r. 197-204)

5. CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

Het uitvoeren van kwalitatief onderzoek is een gewaagde en complexe onderneming, des te meer wanneer dit onderzoek ook nog eens exploratief is en gebonden aan de beperkingen die horen bij een bachelorscriptie. Ik heb in de inleiding dan ook al aangegeven dat ik niet de pretentie heb een uitputtend en definitief antwoord te kunnen geven op mijn onderzoeksvraag. Dat gezegd hebbend, denk ik dat ik in deze scriptie alle mogelijkheden heb aangegrepen om binnen de aangegeven grenzen een zo compleet mogelijk beeld te kunnen schetsen van het beroep van ritueelbegeleider. Ik heb ernaar gestreefd mijn onderzoekspopulatie – hoewel klein – zo divers mogelijk te houden en heb gekozen voor een methodologie die veel van de invulling overlaat aan de respondenten. In de weergave van mijn onderzoeksgegevens heb ik geprobeerd zo weinig mogelijk weg te laten en het geheel toch zo overzichtelijk en gestructureerd mogelijk te presenteren. Enkele zaken die om verdere verheldering of verdieping vroegen heb ik in hoofdstuk 3 uitgebreid behandeld, waarbij ik nogmaals wil benadrukken dat dit niet wil zeggen dat deze zaken meer of minder belangrijk zijn dan andere observaties, maar slechts om meer verheldering vroegen. In hoofdstuk 4 heb ik deze onderwerpen in verband gebracht met onderzoeksliteratuur om zo enerzijds de onderwerpen verder te verdiepen en anderzijds mijn onderzoek relevantie te geven voor de ritueelstudies. Ten slotte hoop ik in deze conclusie alle gegevens bij elkaar te kunnen brengen – de functie van dit hoofdstuk is dan ook vooral samenvattend – om zo een goede en overzichtelijke indruk te kunnen geven van het beroep van ritueelbegeleider.

5.1. Ritueelbegeleider

Het beroep van ritueelbegeleider is een relatief nieuw beroep dat nog geenszins gestandaardiseerd is. Gevolg hiervan is dat de beoefenaars een zeer bont geheel vormen en het (vooralsnog?) onmogelijk is een vastomlijnde definitie of profiel van het beroep te geven. Toch zal ik hier proberen inzicht te geven in het beroep van ritueelbegeleider.¹⁸⁵ Een ritueelbegeleider doet vooral heel veel. Van de vijf respondenten is er één die zich vrijwel exclusief bezighoudt met het vormgeven van rituelen rondom belangrijke levensmomenten,

¹⁸⁵ Omwille van de leesbaarheid en het feit dat ik hier een aantal algemene tendensen weergeef, zal ik van tijd tot tijd gebruikmaken van algemene termen als ‘de ritueelbegeleider’. Hiermee doel ik echter uiteraard slechts op de beperkte onderzoekspopulatie van dit onderzoek.

de overige hebben binnen of buiten het eigen bedrijf andere (vaak sterk verwante) werkzaamheden. Hoewel dit vaak praktische redenen heeft – er moet brood op de plank komen – wordt het ook sterk gedreven door de brede interesse en het eindeloze enthousiasme van de respondenten. Men is zich bewust van de pioniersfunctie op dit gebied en wil vooral de mensen tegemoet komen die wel een rituele behoefte hebben, maar de vervulling hiervan niet (meer) vinden in de traditionele zingevingsinstituten. Gezien de relatieve onbekendheid van het beroep vindt men de klanten vooral via-via, bijvoorbeeld door mond-op-mond-reclame of doordat ze de ritueelbegeleider bij iemand anders aan het werk hebben gezien. Wanneer een klant bij de ritueelbegeleider aanklopt, vindt er vrijwel altijd eerst een oriënterend gesprek plaats, waarbij het opvallend is dat er door de respondenten veel belang wordt gehecht aan een wederzijdse ‘klik’: is die er niet, of heeft de klant een vraag waar de ritueelbegeleider niets mee kan, dan verwijst men graag door naar collega’s of andere partijen. Wanneer tot samenwerking wordt overgegaan, vinden er – afhankelijk van het soort ritueel – vaak een of enkele voorbereidende gesprekken plaats. Het doel van deze gesprekken verschilt: de een gebruikt het vooral voor de praktische voorbereiding van de ceremonie, de ander wil de klant en zijn vraag vooral goed leren kennen, of gebruikt de gesprekken op een meer pastorale manier om bepaalde onderwerpen te verdiepen. Het ritueel is dan meer dan de ceremonie alleen: het is een proces. De rol van de ritueelbegeleider tijdens de ceremonie verschilt per ritueelbegeleider en per ritueel. De een volgt hierin een vaster stramien, de ander laat het vooral van de wensen van de klant afhangen. In veel gevallen speelt de ritueelbegeleider een leidende of regisserende rol.

In de interviews kwam naast deze praktische kant vaak ook een onderliggend besef van een ‘taak’ aan het licht. Dit verschilde sterk per respondent. Petra ziet haar taak vooral in het ‘vertalen’ van waardevolle rituelen naar de taal van vandaag. Daarbij staat de verbinding tussen het persoonlijke en collectieve verhaal centraal. Dit laatste sluit aan bij Neanske, die spreekt over individuele en collectieve symboliek. Ze ziet het als haar taak deze twee in een ritueel met elkaar te verbinden. Annegien ziet het ook als haar werk de traditie te verbinden met het nieuwe, en introduceert tevens een thema dat bij de meeste respondenten naar voren komt: het ritueel moet voor alle aanwezigen toegankelijk zijn. Deze twee thema’s heb ik onder de noemer “omvattend betekenisuniversum” – een term van Neanske – onderzocht in de hoofdstukken 3 en 4, waarbij ik onder meer tot de conclusie kwam dat ritueel en betekenisuniversum onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, en dat mijn respondenten met de aandacht die ze hieraan besteden wel eens een voorbeeld zouden kunnen voor de

traditionele zingevingsinstituten. Jeanette ziet het vooral als haar taak om kinderen en volwassenen te helpen hun kracht te vinden en wijkt daarin wat af van de hierboven beschreven drie ritueelbegeleiders. Willemijn ten slotte is de enige die niet zo'n concrete 'drive' lijkt te hebben. Zij geeft aan erg vraaggericht te werken en haar taak zou je dan ook vooral kunnen zien als het op professionele wijze realiseren van de vraag van de klant.

Aangezien een aantal respondenten hun werkzaamheden in lijn zag met wat traditionele ritueel experts doen, was ik ook erg benieuwd naar waar zij dan de autoriteit voor het beoefenen van die functie vandaan halen, en welke bronnen ze daarvoor gebruiken. De respondenten ervaren in hun werk vooral een 'natuurlijke autoriteit', die ze als vanzelf door de klant wordt toegekend, maar hechten daarnaast zelf ook waarde aan bijvoorbeeld ervaring en opleiding. De vraag naar rituele bronnen leidde over het algemeen tot een enorm brede lijst aan teksten en tradities. Aangezien ik dit geen bevredigend antwoord vond, ben ik hier in hoofdstuk 3 dieper op ingegaan, waarbij ik ontdekte dat, hoewel de lijst met bronnen weliswaar eindeloos is, deze niet zomaar lukraak worden gebruikt. Ondanks het ontbreken van een 'groot verhaal', een algemene structuur waarin alles een plaats heeft zoals in een religie, heeft iedere ritueelbegeleider een eigen coherent kader waarbinnen de bronnen op hun plek vallen. Hiermee sluiten ze tevens aan op een algemene maatschappelijke neiging om veel waarde te hechten aan het individu.

Hoewel bij sommige mensen nog sterk de opvatting leeft dat geestelijke zaken gratis zijn, vinden de ritueelbegeleiders dit stuk voor stuk een gedateerd idee: zij hebben net als iedereen een opleiding gevolgd en leveren een dienst waar blijkbaar behoefte aan is, en dus mag er ook gewoon geld voor gevraagd worden. Ondanks deze opvattingen is de daadwerkelijke omgang met geld bij de ene ritueelbegeleider wel iets gemakkelijker dan bij de ander.

Ten slotte heb ik het met een aantal van de respondenten nog over kritiek gehad, bijvoorbeeld de bewering dat nieuwe rituelen vooral 'knip-en-plakwerk' zouden zijn. De meesten konden zich wel voorstellen wat hiermee bedoeld wordt, maar vonden de kritiek niet van toepassing op de manier waarop ze zelf werken, simpelweg omdat hun eigen rituelen in hun ogen coherente en goed doordachte gehelen vormen.

5.2. Markt

Omdat een beroep twee zijden kent, aanbod en afname, is het van belang beide kanten te onderzoeken om een goed beeld te krijgen. Hoewel daarvoor in dit onderzoek helaas geen ruimte was, vind ik het wel van belang de uitspraken van de respondenten hierover apart te noemen. Opvallend in deze resultaten is vooral het brede spectrum aan opvattingen over de markt. Enerzijds is er Petra die er een enorm potentieel in ziet en iedereen aanmoedigt ritueelbegeleider te worden en zich op die markt te storten. Anderzijds kreeg ik bijvoorbeeld ook een mailtje van een ritueelbegeleider die aangaf weinig werk te hebben in de ritueelbegeleiding en een baan als predikant had gevonden. Een voorzichtige conclusie die ik op basis van mijn beperkte onderzoeksgroep heb getrokken is dat het aanbod een grote invloed lijkt te hebben op de vraag: Petra die met een tomeloos enthousiasme en doorzettingsvermogen probeert haar product aan de man te brengen heeft bijvoorbeeld meer werk in de ritueelbegeleiding dan Neanske, die naast ritueelbegeleider ook docent en geestelijk verzorger is. Een andere zaak die opvalt is dat het grootste deel van de klanten via via bij de ritueelbegeleider terecht komt.

5.3. Rituelen

Behalve de aanbieder en de afnemer is er natuurlijk ook het product: het ritueel. Ik vroeg de respondenten wat volgens hen een ritueel is, en kreeg een zee aan uit te werken data. Ten eerste was daar een hele stroom van definities en omschrijvingen, waarvan ik heb besloten ze niet verder uit te werken omdat dit alleen maar afleidt van de focus van mijn interview. Interessanter zijn een aantal grote lijnen die ik uit deze definities en de toelichtingen daarop wist af te leiden.

Een belangrijke lijn is het idee dat een ritueel verbindt. Welke woorden daar precies aan werden gegeven, verschilde per respondent, maar die verbinding kwam telkens weer terug: met ‘de andere wereld’, met ‘een groter geheel’, met ‘de mensen en de wereld om je heen’, met ‘iets overstijgends’, met ‘het collectieve verhaal’, en ga zo maar door. Vaak, maar niet altijd, is hierbij sprake van verbinding met het ‘omvattend betekenisuniversum’, dat ik reeds aan het begin van deze conclusie behandelde.

Een tweede lijn is het idee dat een ritueel een belangrijke functie in een mensenleven kan vervullen, of zelfs een essentiële levensbehoefte is. Dit idee kwam bij alle respondenten naar

voren, hoewel er weinig consensus is over de vraag of deze bewering voor iedereen geldt, of dat dit per persoon verschilt.

Een derde lijn is de verhouding tussen de rituelen van de ritueelbegeleiders en de reeds bestaande rituelen. Willemijn maakt hier het sterkste onderscheid in door te stellen dat er in bestaande rituelen veel vast ligt, terwijl er in haar eigen rituelen eigenlijk niets vast ligt. De overige vier respondenten antwoorden iets genuanceerder en zien in de eigen rituelen vaak wel een zekere continuïteit met de bestaande rituelen, of streven zelfs bewust naar een verbinding met de traditie.

Een laatste zwevende lijn die in deze verschillende onderdelen van tijd tot tijd de kop op steekt is het idee dat een ritueel een andere en meer complete ervaring van de werkelijkheid mogelijk maakt dan je met bijvoorbeeld rationeel denken of woorden kunt bereiken. Ook dit onderwerp werk ik in hoofdstuk 3 verder uit en verbind ik in hoofdstuk 4 aan literatuur van o.a. Bell en Lukken over de rol van het lichaam in een ritueel. Deze rol blijkt bijzonder cruciaal te zijn en daar ligt in mijn ogen dan ook een uitdaging voor iedereen die met rituelen bezig is.

5.4. Recapitulatie en aanbevelingen

In dit verkennend onderzoek heb ik op basis van een kleine onderzoeksgroep een zeer gedetailleerd beeld kunnen schetsen van hun beleving van het beroep van ritueelbegeleider en de onderwerpen die daarin een rol spelen. Zoals u in het voorgaande hebt kunnen lezen is het een beroep dat in ieder geval door de ritueelbegeleiders zelf en hun klanten erg serieus wordt genomen. Er wordt een behoefte vervuld die voorheen elders vervuld werd en op basis van enkele korte thematiseringen in hoofdstuk 4 lijken de ritueelbegeleiders hier op bepaalde gebieden zelfs beter in te slagen dan de traditionele ‘ritueelaanbieders’. Zoals ik echter al eerder heb aangegeven, is dit onderzoek nog te klein om algemene conclusies te trekken. De naam ‘verkenkend’ zegt het eigenlijk al: als een verkenners ben ik het veld in getrokken om een indruk te krijgen van hoe het eruit ziet. Ik heb er echter maar een klein stukje van gezien, de kleur van de bloemen, een paar grote bergen in de verte, het is een eerste indruk die nog geenszins in de buurt komt van een gedetailleerde plattegrond. Een eerste belangrijke beperking is de eenzijdigheid van het onderzoek: waar ik in de indeling van dit paper ben uitgegaan van de driedeling: aanbieder – product – markt, heb ik mij in mijn empirische onderzoek helaas moeten beperken tot het perspectief van de aanbieder op deze drie zaken.

Voor een completer beeld van het beroep zou daarom ook onderzoek naar de klanten en de markt gedaan moeten worden, net als observatie bij de rituelen zelf. Tevens heb ik in de lopende tekst soms een zaak aangemerkt voor verder onderzoek, omdat deze simpelweg buiten de focus van dit onderzoek viel. Een voorbeeld hiervan is de vraag naar waar die ‘natuurlijke autoriteit’ van de ritueelbegeleiders vandaan komt: ligt dit bij een cultureel besef of is het eerder een zaak van charisma? Dit zijn dermate complexe vragen dat er een heel apart onderzoek aan geweid zou kunnen worden, maar de prioriteit met het oog op de focus van dit onderzoek is bij dergelijke vragen minder groot.

Ondanks al deze open plekken hoop ik dat ik u in de afgelopen pagina's een goede indruk heb kunnen geven van wat het beroep van ritueelbegeleider inhoudt. En mocht u de behoefte voelen: de bloemen en bergen lonken.

6. AFSLUITEND

Ik geloof dat de mens is gemaakt om achter wilde dieren aan te rennen, te eten en zich voort te planten. Zoals u wellicht hebt gemerkt, staat twaalf uur per dag boeken lezen en achter een computer zitten niet in dit rijtje en dat heeft een reden. Dat het mij toch is gelukt deze scriptie te voltooien heb ik te danken aan drie personen, die ik hier graag wil noemen. Ten eerste is er mijn begeleider, Tineke Nugteren, die altijd bereid was mijn wederom gewijzigde plannen van nuttig commentaar te voorzien en me te helpen een weg te vinden in alle chaos. Ten tweede ben ik mijn dank verschuldigd aan Petra Ritzen, die mij met veel enthousiasme de unieke mogelijkheid heeft geboden een kijkje te nemen in de wereld van een ritueelbegeleider en mij in contact heeft gebracht met enkele van haar collega's. De derde persoon die ik wil noemen is de Ethiopische herder Kaldi¹⁸⁶ die zo'n dertien eeuwen geleden tot de ontdekking kwam dat het roosteren en oplossen van koffiebonen tot een geweldig resultaat leidt.

Indien u contact met mij wilt opnemen, bijvoorbeeld om inzage te krijgen in de protocollen, kan dit via datsoortbureautjes@eenpadvinder.nl.

¹⁸⁶ zie <https://en.wikipedia.org/wiki/Kaldi>

7. BIBLIOGRAFIE

- Amsterdam, M. v. (2001). Over lichamelijkheid en dans. In *Ritueel bestek: Antropologische kernwoorden van de liturgie* (pp. 104-109). Zoetermeer: Uitgeverij Meinema.
- Aupers, S., & Houtman, D. (2008). New age. Post-christelijke religie in het geseculariseerde westen. In M. ter Borg, E. Borgman, M. Buitelaar, Y. Kuiper, & R. Plum (Red.), *Handboek Religie in Nederland* (pp. 282-300). Zoetermeer: Meinema.
- Baar, M. d. (2010). 'Wat maakt jouw uitvaart uniek?' Over kerkelijke en vrije afscheidsrituelen rond dood en begraven. In J. Kroesen, Y. Kuiper, & P. Nanninga (Red.), *Religie en cultuur in hedendaags Nederland. Observaties en interpretaties* (pp. 35-43). Assen: Uitgeverij Van Gorcum.
- Baarda, D., Goede, M. d., & Meer-Middelburg, A. v. (1998). *Basisboek Open Interviewen. Praktische handleiding voor het voorbereiden en afnemen van open interviews*. Houten: Educatieve Partners.
- Barnard, M., & Post, P. (Red.). (2001). *Ritueel bestek: Antropologische kernwoorden van de liturgie*. Zoetermeer: Meinema.
- Bell, C. (1992). *Ritual Theory, Ritual Practice*. Oxford: Oxford University Press.
- Bell, C. (1997). *Ritual: perspectives and dimensions*. Oxford: Oxford University Press.
- Grimes, R. L. (2000). *Deeply into the Bone. Re-inventing Rites of Passage*. University of California Press.
- Juchtmans, G. (2008). *Rituelen thuis: van christelijk tot basaal sacraal. Een exploratieve studie naar huisrituelen in de Tilburgse nieuwbouwwijk*. Tilburg/Groningen.
- Lukken, G. (1999). *Rituelen in Overvloed. Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijk ritueel in onze cultuur*. Baarn: Gooi en Sticht.
- Mooren, J., & Tuinman, N. (2009). Eigenheid en verbondenheid: over humanisme en rituelen. *Handelingen, tijdschrift voor praktische theologie* (4), 26-37.

- Overtoom, T. (2011, september 15). *De ritueelbegeleider, een nieuw fenomeen (1)*.
Opgeroepen op juli 9, 2012, van Zinweb:
<http://www.zinweb.nl/zinlog/2011/09/15/de-ritueelbegeleider-een-nieuw-fenomeen-1>
- Serné, M. (2007). *Rituelen helen. Troost rondom het levenseinde*. 's-Hertogenbosch: Adr. Heinen Uitgevers.
- Tongeren, L. v. (2007). *Vaarwel: verschuivingen in vormgeving en duiding van uitvaartrituelen*. Kampen: Gooi en Sticht.
- Wojtkowiak, J., & Wiegers, G. (2008). Moslims doen het helemaal zelf. Veranderende islamitische uitvaartrituelen in Nederland. In E. Venbrux, M. Heessels, & S. Bolt (Red.), *Rituele creativiteit. Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland* (pp. 31-43). Zoetermeer: Mijndema.

8. BIJLAGEN

8.1. Codering

Zoals ik in paragraaf 1.2 heb beschreven, heb ik ervoor gekozen me in mijn codering te laten leiden door het gesprek en niet door een vooraf vastgestelde set codes. Dit heeft soms tot hele specifieke codes ('kleed') geleid wanneer dit in een bepaald gesprek belangrijke thema's waren. Om echter meer algemene observaties te kunnen doen en de ritueelbegeleiders met elkaar te vergelijken, was het van belang deze codes onder te brengen in verschillende overkoepelende thema's. Zoals u kunt zien, heb ik dat hieronder gedaan. Tevens is een aantal codes gemarkeerd en zijn enkele andere doorgestreept. Markering betekent dat een thema opviel, bijvoorbeeld omdat het vaak ter sprake kwam. Doorstrepen betekent dat de code niet relevant bleek te zijn, dit gebeurde vooral wanneer deze maar een of twee keer voorkwam en tevens sterke overeenkomsten vertoonde met een andere code. Vaak zijn deze zaken elders ondergebracht of kort in de lopende tekst genoemd, maar niet als thema op zich. Op deze manier diende de onderstaande lijst twee doelen: ten eerste het bewaren van het overzicht en er tevens voor te zorgen dat ik in hoofdstuk 2 geen enkel relevant thema zou overslaan, ten tweede om zicht te krijgen op enkele thema's die om verdieping vroegen. De lijst is dan ook vooral een weergave van het onderzoeksproces en ik raad u aan het te zien als een 'kijkje in de keuken' en niet als wetenschappelijke verantwoording van mijn keuzes. Voor dat laatste verwijs ik u naar de inleiding van hoofdstuk 3.

De eerste drie opsommingsniveaus zijn (sub)categorisering, het vierde niveau bevat de feitelijke coderingen die daarin zijn ondergebracht.

- Voorstellen
 - Religieuze achtergrond
 - Geslacht
- Ritueelaanbieder
 - Werkzaamheden
 - werkschrijving
 - Rituelen
 - ~~Ambtenaar~~
 - Ceremonie
 - Contact met mensen
 - ~~Kleed~~
 - Proces
 - ~~Scheiding~~

- Vaste structuur
- ~~Voorwerpen~~
- Nevenwerkzaamheden
 - Educatief_lezingen
 - Pastoraal
 - Therapie
 - Zelfontwikkeling
- Rol/taak/functie/missie(?)
 - Geraakt worden
 - Grens
 - Grote verhaal / Omgang met vraag
 - Ongedwongenheid
 - Sfeer
 - ~~Spelen~~
 - Verantwoordelijkheid
 - ~~Vertrouwen~~ (→ autoriteit)
 - ~~Bezinnen~~ (→ bezinnen_verdiepen)
 - Bezinnen_verdiepen
 - Laagdrempelig
 - Reflectie
 - Slechte voorbeeld
 - Toolbox
- Geschiedenis
 - Ommekeer
 - ~~Onbegrip~~
 - Opleiding
 - Geschiedenis
 - Voordelen
 - Ontevredenheid
- Bronnen en autoriteit
 - Autoriteit
 - Autoriteit_natuurlijke
 - Autoriteit_opleiding_kennis
 - Bronnen
- Geld verdienen
 - Geld verdienen
 - Individualiteit
 - ~~Kortetermijndenken~~
 - ~~Kosten-baten-denken~~
 - Maatschappelijke structuur
 - Tijdgeest
- Kritiek
 - Omgang_met_kritiek
 - Onbegrip
 - Diepte van je hart

- Markt
 - Klant
 - Markt
 - Toekomst
 - Meerwaarde
- Rituelen
 - Een ritueel is
 - ~~Geslaagd~~
 - Meerwaarde
 - ~~Rite~~
 - Gevoel
 - Ritueel
 - Sleutelmomenten
 - Transformatie
 - Verhaal
 - Verpakking
 - Een ritueel verbindt
 - Verbinden
 - God
 - ~~Illusie~~
 - Kern
 - ~~Liefde~~
 - Pad
 - Subjectiviteit
 - Universele kern
 - Wijsheid
 - ~~Syneretisme~~
 - Angst
 - Andere wereld
 - ~~Natuurkrachten~~
 - Speciale kennis
 - Een ritueel is nodig
 - Ritueel als levensbehoefte
 - Een ritueel is nooit alleen
 - Continuïteit
 - Bestaande rituelen
 - Andere tradities
 - Betekenisstructuur
 - Dogma
 - Traditie